

Національна академія наук України
Інститут української мови

Лексикографічний Бюлетень

Випуск 11

Київ 2005

УДК 61.2.81'373'374

Л 43 Лексикографічний бюлетень: збірник наукових праць

Заснований у 1951 р.

Відновлений у 2004 р.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Відповідальний редактор

В. Німчук, *д-р філол. н., професор, чл.-кор. НАН України*

Заступник відповідального редактора

О. Демська-Кульчицька, *канд. філол. н.*

Відповідальний секретар

О. Тищенко, *канд. філол. н.*

А. Бурячок, *д-р філол. н., професор*

К. Городенська, *д-р філол. н., професор*

С. Єрмоленко, *д-р філол. н., професор*

Л. Ставицька, *д-р філол. н.*

Рекомендовано до друку ухвалою вченої ради

Інституту української мови НАН України

(протокол № 4 від 19 травня 2005 р.)

ISBN 966-02-3450-3 (серія)

ISBN 966-02-3513-5 (вип. 11)

Збірник висвітлює питання, пов'язані з історією лексикографії, методикою й технологією укладання словників різних типів, аналізом українського та іноземного словникарства, а також проблеми системного й комунікативного аналізу мовного матеріалу з погляду лексикографії.

Для науковців, студентів-філологів.

ЗМІСТ

ЛЕКСИКОГРАФІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА.....	4
<i>Старко В.</i> Транскрипційна система для англійсько-українських словників.....	4
<i>Лозова Н.</i> Засади створення словника реставраційних термінів.....	18
<i>Мовчун Л.</i> З теорії та практики створення римаріїв.....	23
<i>Балог В.</i> Сучасний стан української комп'ютерної лінгвістики.....	29
<i>Неровня Н.</i> Принципи створення нового загальномовного тлумачного словника.....	37
<i>Синиця І.</i> Функціонування термінів у працях М. Костомарова....	47
<i>Тименко Л.</i> Становлення української офіційно-ділової лексики в 20-х роках ХХ століття	54
<i>Скоп'юк Т.</i> Семантичний розвиток лексики сучасної англійської мови.....	60
<i>Товстенко В.</i> Функціонально-стильова диференціація іменникових суфіксів (зі значенням опредметненої дії та збільшеності-експресивності).....	69
<i>Литвиненко С.</i> Мотивація назв українських глиняних іграшок.....	78
<i>Жила Т.</i> Особливості лексикографічної фіксації назв поселень	82
ПЕРСОНАЛІЇ.....	90
<i>Лозова Н.</i> Андрій Андрійович Бурячок.....	91
З ПЕРЕМОЖНИХ ФРОНТОВИХ ДОРІГ ДО НАУКОВИХ ЗВЕРШЕНЬ.....	94
<i>Симоненко Л.</i> Леонід Сидорович Паламарчук.....	94
<i>Симоненко Л.</i> Лариса Григорівна Скрипник.....	97
<i>Прядко І.</i> Григорій Михайлович Удовиченко.....	100
РЕЦЕНЗІЇ.....	109
<i>Карпіловська Є.</i> Ю. Кобів. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин.....	109
<i>Мейнарович Є.</i> Вагомий внесок до українського лексикографічного доробку.....	114
<i>Тодор О.</i> Рецензія на "Англо-український тлумачний словник економічної лексики" А. Шимків.....	116
РІЗНЕ.....	118
9	
Вітаємо ювілярів.....	119
Лексикографічний бюлетень.....	119

ЛЕКСИКОГРАФІЯ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА**Василь Старко, к. ф. н.***Волинський державний університет
імені Лесі Українки (Луцьк)
УДК 161.2.81'374.822:111**ТРАНСКРИПЦІЙНА СИСТЕМА ДЛЯ АНГЛІЙСЬКО-
УКРАЇНСЬКИХ СЛОВНИКІВ**

Вимова – це одна з найважливіших характеристик мовлення і важливий чинник комунікації чужою мовою, а точні транскрипції в словниках – необхідна умова хорошого опанування вимовою. Тому не дивно, що до транскрипцій, зокрема в перекладних словниках з англійської мови, завжди ставилися з особливою увагою. Ця робота має на меті окреслити коло загальних транскрипційних проблем у таких словниках і запропонувати шлях їхнього розв'язання.

Англійську мову називають “найкодифікованішою” мовою у світі, що, однак, не заважає існуванню великої кількості розбіжностей у працях, де її кодифіковано. Зокрема це стосується словників та поданих у них транскрипцій. Яка ж має бути (“в ідеалі”) транскрипційна система англійсько-українського словника? Ми вважаємо, що така система повинна якомога повніше відповідати п'ятьом критеріям:

1. Використовувати фонетичні символи Міжнародного фонетичного алфавіту.
2. Спиратися на поширені транскрипційні системи англійської мови.
3. Мати засоби для адекватного представлення британської й американської вимови.
4. Спиратися на наявну лексикографічну традицію, або, якщо поглянути на це під іншим кутом зору, враховувати, до чого вже звикли користувачі, тобто бути “читабельною”.
5. Забезпечувати однозначність фонетичних символів і використовувати однакові засоби на позначення тих самих елементів у вимові різних звуків.

Зупинімося на кожному із цих критеріїв докладніше.

* © В. Старко, 2005

Критерій 1. Міжнародний фонетичний алфавіт (МФА) широко використовують у транскрипційних системах для англійської та інших мов [5, 7] (схему символів МФА можна завантажити із сайту [4]). Виокремлюємо три головні переваги МФА: поширеність, універсальність, уніфікованість. Додатковою перевагою може бути й звичність для певної групи користувачів.

МФА складається з набору символів і рекомендацій щодо їхнього використання, але не нав'язує конкретну систему для транскрибування мови. Транскрипційні системи залежать від цілей транскрибування і потреб користувачів [5], причому якщо йдеться про транскрипції у двомовних словниках, то різні групи нерідких носіїв мови (наприклад, українці й китайці як носії англійської мови) можуть мати різні потреби й вимоги. Фонетичні символи МФА використано в переважній більшості доступних сьогодні в Україні словників (див., наприклад, словник [1]).

Критерій 2. Визнаючи право на академічну свободу в застосуванні транскрипційних систем, фахівці дотримуються переконання, що доцільно використовувати широковживані системи, а якщо й модифікувати їх, то мінімально [5], інакше буде знівельовано уніфікувальну функцію МФА. Що стосується сучасної англійської мови, то взірцями слугують транскрипційні системи, застосовані у двох найавторитетніших словниках вимови: Д. Джоунза [6] і Дж. Велза [10].

Критерій 3. Застосування цього критерію є, по суті, визнанням того факту, що двома "основними" варіантами англійської мови є британський та американський. В усьому світі саме вони слугують моделями в навчанні англійської мови як чужою мовою. Незалежна Україна успадкувала від колишнього СРСР орієнтацію на британську модель. Однак в останнє десятиліття минулого століття інформаційно-культурне середовище в Україні кардинально змінилося, й американський варіант англійської мови зайняв велику частину англійськомовного простору країни. Основною характеристикою цієї ситуації є те, що все частіше ми отримуємо зразки живої англійської мови саме в американському варіанті. Освіта ж залишилася зорієнтованою переважно на британський варіант, так само, як і навчальні та довідкові видання, зокрема перекладні словники. Через це гостро постала проблема суміші двох варіантів: черпаючи інформацію з різних джерел, школярі, студенти, ба й вчителі та викладачі змішують у своєму мовленні елементи обох варіантів, результатом чого є свого роду

британсько-американський суржик. На наше глибоке переконання, цю проблему можна розв'язати тільки забезпечивши на певному рівні освіти систематичне вивчення або принаймні докладне ознайомлення із цими варіантами англійської мови з акцентуванням уваги, звичайно ж, на відмінностях між ними. Першим кроком на цьому шляху має стати наявність довідкових і навчальних видань, де було би представлено й чітко розмежовано обидва варіанти. Поставивши таке завдання, слід усвідомити, що найбільше відмінностей між британським та американським варіантом – у вимові, а тому до кожного слова, яке британці й американці вимовляють по-різному, англійсько-українські словники мають подавати дві адекватні транскрипції, для чого повинні мати відповідну транскрипційну систему.

Критерій 4. В американському варіанті є звуки, яких немає в британському варіанті й на позначення яких уживають спеціальні фонетичні символи. Український же користувач звик до транскрипцій в англійсько-українських та англійсько-російських словниках, де представлено тільки британську вимову (див., наприклад, словники [1], [3]). Це підводить нас до висновку, що існує потреба в новій транскрипційній системі, яка б уміщувала символи на позначення американських звуків і водночас не відривалася би драстично від традиції, тобто була легкою для сприйняття, “читабельною”. Нижче буде запропоновано й обґрунтовано таку систему¹.

Критерій 5. Критерій однозначності фонетичних символів є загально визнаним. Слід уточнити, що йдеться про переважно фонематичний принцип транскрибування, за якого один фонетичний символ позначає одну і тільки одну фонему. З практичних міркувань від суто фонематичного принципу в незначній кількості випадків відступають [5], [6], [10]. У нашій системі також використано окремі символи, що позначають англійські звуки, а не фонemi. Однак і в цих випадках критерій однозначності залишається в силі.

Пропонована транскрипційна система використовує фонетичні символи МФА, спирається на системи словників [6] і [10] і водночас є пристосованою до потреб українських користувачів. У ній ми спробували виправити деякі вади, властиві іншим системам, і по-новому

¹ Хочемо висловити вдячність нашому колезі Д.Пуффалту за допомогу у створенні цієї транскрипційної системи. Його цінні спостереження й зауваги сприяли випрацюванню її кінцевої версії.

розв'язати низку транскрипційних питань. Цю систему застосовано в словнику [2], де представлено британський (єдиний у цьому словнику) варіант вимови. Її ж використано для відбиття британської й американської вимови в словнику О. Кочерги і Є. Мейнаровича "Англійсько-українсько-англійський словник наукової мови. Фізика і споріднені науки" (назва робоча), що має вийти друком 2005 р. В кінці статті вміщено таблицю фонетичних символів нашої системи, а зараз перейдемо до її загальної характеристики та розгляду окремих транскрипційних символів, орієнтуючись на останній словник.

Варіанти вимови представлені у транскрипціях. Багато англійських слів можуть мати більше, ніж одну правильну вимову. У словнику ж затранскрибовано найпоширеніші варіанти вимови, рекомендовані для нерідних носіїв англійської мови. В деяких випадках нарівні з поданою вимовою можуть існувати й інші варіанти – однаково правильні й прийнятні, хоча й менш поширені.

Приголосні. Найусталенішими в англійських транскрипціях є фонетичні символи на позначення приголосних, що мають однаково британську та американську вимову, крім двох винятків, розглянутих нижче. Символи [p, b, t, d, k, g, f, v, s, z, h, m, n, l, r, w] позначають вимову таких самих літер в англійських словах. Інші символи найчастіше відповідають таким літерам і комбінаціям літер (їх підкреслено): [œ] – change, [ɪ] – judge, [θ] – thank, [ð] – that, [ʒ] – bring, ink, [j] – yes, johurt, [ʃ] – shock, [ɪ] – decision, [x] – loch. Тільки в американському варіанті є звуки [T] – later, better і [.r] – rather.

Символ [T]. В американському варіанті в деяких позиціях відбувається одзвінчення [t] (англійські назви: t-voicing, t-flapping). Під час вимови цього звуку язик легко торкається ряду альвеол. Цей звук подібний до швидко вимовленого англійського [d], наприклад, shutter [%!6T.r] – shudder [%!6d.r], latter [%!0T.r] – ladder [%!0d.r]. Для багатьох американців слова в таких парах слів звучать однаково. Аби представити цей звук, було використано символ [T], графічно подібний до звичного [t], але з діакритичним знаком. Завдяки цьому користувачеві легко і впізнати цей символ, і відрізнити його від [t]. Так дотримано критерій звичності, впізнаваності символів та критерій їхньої однозначності. Такий самий символ використано в згаданих словниках Д. Джоунза [6] та Дж. Велза [10]. Символ [T] є нефонематичним: він позначає звук, а не фонему.

Символ [ɹ]. В американському варіанті є складотвірний приголосний [ɹ], наприклад, у слові *major* [%meɪɹ]. Інколи на його позначення використовують спеціальний символ [ɹ̥] (англійська назва: right-hook schwa). Так зроблено, наприклад, у словнику Д. Джоунза [6]. Перевагою цього символу є його однозначність, проте він незвичний для українського користувача. У словнику Дж. Велза [10] застосовано інше позначення – диграф [ɹr], де [r] позначає факультативний голосний перед [ɹ] (тобто американці найчастіше кажуть [%meɪɹr], а не [%meɪɹ]).

Враховуючи вимогу впізнаваності символів (це пов'язано з опертям на традицію, див. критерій 4 вище), ми позначили складотвірне [ɹ] одним двоелементним символом [ɹr]. Перший елемент – [r] – стоїть у верхньому індексі, що вказує на його несамотійність (а не на факультативність, як у словнику Дж. Велза). У нашій системі символ [ɹr] не є комбінацією двох символів, бо [r] не має осібно вжитку.

Голосні. У системі англійських голосних (проти системи приголосних) британсько-американських відмінностей більше, а послідовності в транскрипційному представленні – значно менше. Існує три основні підходи до транскрибування англійських голосних: 1) кількісний; 2) якісний; 3) кількісно-якісний [5]. У перших 12 виданнях словника Д. Джоунза було застосовано кількісний підхід: відмінність між фонетичними символами для подібних звуків полягала виключно в позначенні кількості звуку. Наприклад, [i:] – *seen* та [i] – *bit*, [æ:] – *norm* та [æ] – *lot*. Інші відмінності у вимові цих звуків не було показано експліцитно, що багато фонетистів потрактували як ваду підходу й закликали до його реформування. На рецидиви кількісного підходу можна натрапити і в деяких сучасних перекладних словниках з англійської мови. Відповіддю на кількісний підхід став підхід якісний, згідно з яким основний акцент у відбитті вимови подібних звуків було зроблено на показі їхньої якісної відмінності шляхом відмови від значків довготи звука [i:] і застосування відмінних графічних символів: [i] – *seen* та [1] – *bit*, [æ] – *norm* та [3] – *lot*. Ці підходи конкурували між собою, аж поки А. Джимсон не запропонував компромісний кількісно-якісний підхід, що увібрав переваги двох попередніх, а саме експліцитне графічне представлення як кількісних, так і якісних відмінностей між звуками: [i:] – *seen* та [1] – *bit*, [æ:] – *norm* та [3] – *lot*. Цей підхід став de facto стандартом у транскрибуванні британської вимови [5]. Його втілено в низці тлумачних словників англійської мови,

а також у словниках вимови [6] і [10]. Цей підхід ліг в основу й нашої транскрипційної системи з одним лише винятком – символом [e].

Символи [e] – [+]. Символ [e] використовують на позначення передньоязикового нелабіалізованого голосного середнього підйому високого різновиду (close mid front unrounded vowel), наприклад у дифтонгу [eɔ], а також у франц. *répéter* [repete] (див. про це [7: 45]). У словниках французької мови [e] використовують саме на позначення цього голосного. Так рекомендовано вживати цей символ у МФА.

Проте транскрибуючи англійські слова, символ [e] дуже часто використовують у підручниках і словниках на позначення іншого голосного, як, наприклад, в слові *let*. Хоча таке вживання відповідає панівному кількісно-якісному підходу, його не можна визнати вдалим, бо голосний у слові *let* якісно відмінний: він має нижчий підйом, ніж перший елемент дифтонга [eɪ]. У французьких словниках цей голосний позначають символом [ɛ] (грецька літера епсилон), наприклад, *reste* [rɛst]. Таке саме позначення має цей звук у транскрипціях до німецьких слів: *sechs* [zɛks] на відміну від, наприклад, *zehn* [tse+n]. Автори покажчика фонетичних символів [7] підтверджують, що [ɛ] однозначно використовують у МФА та в американській традиції транскрибування на позначення передньоязикового нелабіалізованого голосного середнього підйому.

Однак навіть словники Д. Джоунза [6] та Дж. Велза [10] надають у цьому питанні перевагу іншій традиції, використовуючи тільки [e]. Наприклад, у словнику Дж. Велза до запозичення з французької *crème de la crème* подано дві транскрипції: англійську [krem dʒ lʃ + 0krem] і французьку [kɛm dʒ la kɛm], а проте голосний у слові *crème* фактично однаковий в обох мовах. Подібний приклад із того самого джерела: запозичення з німецької *Gesellschaft* має такі транскрипції, як англ. [gɛ0zelʃ + ft] та нім. [gɛ0zelʃ + aft], тоді як вимова голосного в *-sell-* якщо й відрізняється, то мінімально.

Обговорюючи питання вибору між [e] та [ɛ], Дж. Велз визнає, що англійський голосний у слові *let* “ближчий” до [ɛ], ніж до [e]. Головним аргументом Дж. Велза на користь [e] є те, що носіям мов, де немає розрізнення [e] і [ɛ], нема потреби розрізняти ці два звуки в англійській мові, а тому за принципом МФА слід обрати простіший, легший для сприйняття символ [e] [5].

Логіку цієї аргументації легко спростувати, якщо взяти до уваги, що нерідко іноземці вивчають разом з англійською й іншу чужу мову. В

Україні це найчастіше німецька або французька мова. У такому разі вживання [e] замість [ɛ] і спричинена цим непослідовність у передаванні фактичного того самого звука не можуть не викликати труднощів у тих, хто вивчає ці мови. У пропонованій транскрипційній системі цю непослідовність усунуто й використано такі символи: [ɛ] – *let* [lɛt], [ɛ#] – *pair* [pɛ#pɛr], [e1] – *make* [me1k]. Отже, символ [e] використовуємо лише на позначення першого елемента (ядра) дифтонга [eɪ], що справді найближчий до франц. [e].

Символи [ə:] – [3:] – [2:]. У принципах Міжнародної фонетичної асоціації визнано, що ці три символи позначають відмінні голосні [7: 7, 9, 143], проте на практиці цього не завжди дотримуються. Питання вибору з-поміж цих символів постає, коли йдеться про транскрибування такого голосного, як у слові *thought*. Його стандартну британську вимову послідовно позначають символом [ə:]. Розбіжності виникають з переданням американської вимови. Словник Д. Джоунза [6] подає два варіанти для слів, що містять цей звук: перший з [2:], а другий – з [ə:]. Словник Дж. Велза (2-ге видання) [10], навпаки, першим подає варіант вимови з [ə:], а другим – з [2:]. Деякі носії американської англійської мови справді вимовляють тут [2:] (тобто вони не розрізняють між *not* і *pouɔht*), проте вони в меншості. Більшість же американців вимовляє звук, середній між [ə:] та [2:], тому жоден із цих двох символів не можна визнати повністю адекватним засобом передавання американської вимови.

У першому виданні словника Дж. Велза було знайдено вдалий розв'язок: символ [ə:] для британської, а символ [3:] – для американської вимови розглядуваного голосного. Перевага цього підходу в тому, що графічна форма [3:] свідчить про його якісну подібність до [3] (як у брит. *lot*, *not*, *rock*), [ə:] позначає відмінну від [3] довготу, а сам символ [3:] чітко вказує на властиву більшості американців вимову цього звуку, що відрізняється від британської. Як бачимо, у такий спосіб повністю дотримано принцип кількісно-якісного транскрибування. Цей підхід зреалізовано й у нашій транскрипційній системі.

Символ [4:/]. Щоб відбити британську вимову такого голосного, як у слові *turn*, досить послідовно використовують символ [4:]. Певні труднощі виникають з його американським відповідником, що відрізняється наявністю призвука [ɾ] (ротацізмом). Словник Дж. Велза [10] використовує спеціальний символ [ɹ:], де діакритичний значок,

доданий до [4:], позначає ротацізм. Словник Д. Джоунза [6] послуговується диграфом [4:r]. Ці підходи відбивають непослідовність у рекомендаціях Міжнародної фонетичної асоціації: спочатку було рекомендовано символ [ɹ:], проте згодом рекомендацію переглянуто на користь [4:r].

Символ [ɹ:] має ту ваду, що він незвичний для українського користувача й дещо незручний типографічно. Натомість диграф [4:r] легко розпізнати, однак він хибує тим, що не задовольняє вимоги однозначності, адже на позначення одного голосного монофтонга використано два самостійні символи. У нашій транскрипційній системі досягнуто компромісу завдяки введеному символу [4:/]. Значок [/] у ньому вказує на ротацізм і є несамостійним елементом (пор. [.] у символі [r], де верхній індекс також свідчить про несамостійність елемента). Елемент [4:] є спільним для амер. [4:/] та брит. [4:], завдяки чому адекватно передано реальну подібність у вимові. Символ [4:/] відповідає критеріям впізнаваності та однозначності (один складний символ позначає одну голосну), а також кількісно-якісному принципу транскрибування.

Символи [1] – [i] – [i:]. Ці символи мають своє місце у фонетичній системі англійської мови, проте далеко не завжди це місце належним чином визнано в різних транскрипційних системах. Найпоширенішою неточністю слід вважати використання [i] замість [1], як от для голосного в слові *it*. Таке вживання є наслідком застосування кількісного підходу. Розмежування символів [1] – [i] – [i:] чітко проведено в словниках Дж. Велза [10] та Д. Джоунза [6] згідно з кількісно-якісним підходом А. Джимсона. У нашій транскрипційній системі ми також дотримуємося цього вживання.

Символ [i] є нефонематичним. Він позначає звук, що за якістю найчастіше збігається з [i:], а за довготою – з [1]. Він завжди ненаголошений і виступає в таких позиціях:

- у кінці слова, частини складного слова чи основи, наприклад, *factory* [%fɒktri], *accessories* [#k% s+s#riz]
- у ненаголошеному складі перед наступним голосним, наприклад, *radiation* [&re1di%e1!n], *fiord* [fi%@:d{fi%@:rd].

Особливо відчутна акустична відмінність між [i] та [1] у словах на [i1\$], наприклад, *varying* [%v+#ri1\$%v+ri1\$].

Зауважмо, що в дифтонгах [a1], [@1], [e1], [1#] ми використовуємо,

як це прийнято в словниках Дж. Велза, Д. Джоунза та багатьох інших, символ [1], хоча нерідко дуже важко встановити, до якого звука подібніший другий елемент у цих дифтонгах – до [1] чи до [i].

Символи [#9] – [o9]. Символ [#9] позначає британський дифтонг, як-от у слові *no*, а символ [o9] – американський відповідник цього дифтонга. Інші символи, що їх подекуди використовують на позначення цих дифтонгів, є неточними.

Символи [9] – [u:]. Ще одним наслідком застосування кількісного підходу в транскрибуванні слід, очевидно, вважати хибне вживання символу [u] замість [9]: пару [9] – [u:] представляють як [u] – [u:], а дифтонги [#9], [o9] та [a9] – як [#u], [ou] та [au]. У такому підході ігноровано той факт, що в англійській мові це дві фонemi – [9] та [u:], які відрізняються не лише кількісно, а й якісно (пор., наприклад, *pull* [p9l] і *pool* [pu:l]). Тому згідно з кількісно-якісним підходом графічні форми відповідних символів (не враховуючи знака довготи) не можуть бути ідентичними.

Факультативні звуки. Щоб уникнути зайвого ускладнення транскрипцій, у переважній більшості випадків ми не представляли факультативні звуки, тобто звуки, що їх носії мови частіше опускають, ніж вимовляють. Ті ж звуки, що носії мови їх частіше вимовляють, аніж опускають, подано як звичайні, обов'язкові в складі того чи іншого слова. Наприклад, слово *fence* деякі носії мови вимовляють як [f+nts]. Проте більшість каже [f+ns] – і саме так ми транскрибуємо це слово. Інший приклад – складотвірне [n] у слові *ordinary*: інколи [%@:d#n#ri%@:rd#n+ri], хоча переважно [%@:dn#ri%@:rdn+ri] (таку транскрипцію й подаємо).

Нефонематичні символи. Подані згідно з нашою системою транскрипції є загалом фонематичними, тобто символи позначають англійські фонemi, а не звуки. Ці символи відповідають вимові найсильнішого (основного) прояву фонemi – “найчистішого” звука, що представляє її в мовленні. Фонетична ж транскрипція мала би враховувати численні модифікації фонем в різних позиціях.

Однак з практичних міркувань допущено кілька винятків. Ми використали такі нефонематичні символи: [T] – на позначення одзвінченого [t] в американському варіанті, [i] та [u] – на позначення звуків у позиціях, де відбувається нейтралізація протиставлення фонем /i:/ – /1/ та /u:/ – /9/. Вагомими прецедентами для такого підходу є словники Д. Джоунза [6] та Дж. Велза [10].

З огляду на те, що транскрипції в словнику переважно фонематичні, можна було би ставити навколо них похилі риски /, а не квадратні дужки []. Це стандартна нотація для фонематичних транскрипцій, прийнята в лінгвістиці. Однак у цьому випадку ми врахували критерій “звичність для користувача” (критерій 4) й використали квадратні дужки [].

Складоподіл та складотвірні приголосні. Щоб не ускладнювати транскрипції (знову ж таки, на дотримання критерію 4), ми не показуємо поділ на склади і не виокремлюємо графічними засобами складотвірних приголосних. Виняток – спеціальний символ [.r] на позначення складотвірного [r] в американській вимові, як от у слові *other* [%67.r]. Крім [.r], складотвірними можуть також бути приголосні [l] та [n], наприклад, у словах *table* [%te1bl] та брит. *pattern* [%p0tn]. Зауважмо, що замість складотвірного приголосного можна вимовити (хоча це й менш поширена вимова) [#] плюс відповідний нескладотвірний приголосний. Ми розраховуємо на те, що маючи навіть елементарні знання фонетики англійської мови, користувач зможе правильно вимовити ці складотвірні приголосні.

Наголоси. Відповідно до рекомендацій МФА головний наголос позначаємо символом [%], розташовуючи його перед наголошеним складом, наприклад, *balloon* [b#%lu:n]. У транскрипціях ми дотримувалися, зокрема, одного простого правила англійської мови: у слові може бути тільки один головний наголос, наприклад, *nineteen* [&na1n%ti:n] (а не [%na1n%ti:n]). Другорядний наголос позначувано символом [&].

У пропонованій транскрипційній системі визнано ці два рівні наголосу: головний та другорядний. Третинні наголоси не позначено, щоб не обтяжувати транскрипції. Наприклад, у транскрипції до слова *bioelectricity* [&ba1#91l+k%tr1s#ti{-o91l+k%tr1s#Ti}] не позначено третинний наголос на складі -lec-. Із цим наголосом транскрипція набрала би форми [&ba1#91l+k%tr1s#ti{-o91l+k%tr1s#Ti}].

Зауважмо, що в низці випадків межа між другорядним і третинним наголосом стає зникомою: дуже важко, а то й неможливо з певністю зарахувати наголос до того чи того рівня. У словах з двома й більше другорядними наголосами є коливання в силі наголошення цих наголосів, проте для зручності користувача ми позначаємо їх однаково. Наприклад, у слові *rhombobipyramidal*

[&r3mb#9&balp1%r0m1dl{&r2:mbo9&-] склад -bi- наголошено слабше, ніж *rhom-*.

У багатьох словах типу *bilayer*, *bilevel*, *cofactor*, *codivisor* тощо структура наголошування може змінюватися таким чином, що головний наголос стає другорядним, а другорядний – головним. Це залежить від низки чинників, зокрема від контексту, від усталеності і звичності терміна для конкретного мовця, бажання виокремити той чи той елемент складного слова. Можливе й вільне варіювання. У таких випадках ми подавали найпоширенішу модель наголошування.

Зсув наголосу та наголоси в складних словах. У складних словах нерідко важко однозначно вказати, на який склад падає головний, а на який – другорядний наголос. Річ у тім, що в контексті, перед сильніше наголошеним словом відбувається зсув наголосу. Наприклад, у словнику термін *three-leafed* має транскрипцію [ˈθriːliːft]. Так це слово слід вимовляти осібно та в постпозиції, наприклад, у реченні *This figure is three-leafed*. Однак якщо *figure* поставити відразу після *three-leafed*, то наголоси буде розставлено так: &three-leafed%figure.

Користувачеві варто взяти до уваги це фонетичне явище й відповідно модифікувати розставлення наголосів залежно від контексту. Щоб допомогти йому в цьому, ми свідомо відійшли від поширеного підходу до транскрибування складних слів. Суть його полягає в тому, що наголоси для словникових гасел подають щоразу так, як їх слід розставляти, вимовляючи слово осібно або в постпозиції. Так це зроблено в словниках Дж. Велза [10] та Д. Джоунза [6], щоправда там спеціальною позначкою вказано на те, що в контексті слово підпадає під дію правила зсуву наголосу. Це теоретично цілком правильний розв'язок, але на практиці він подекуди неефективний. Причина в тому, що далеко не всі слова можна вжити осібно чи в постпозиції. Наприклад, багато складних прикметників найчастіше стоять в препозиції (тобто перед іменником, до якого вони відносяться). Наприклад, у словнику Дж. Велза [10] гасло *three-way* подано з транскрипцією [ˈθriːweɪ]. У живому мовленні це слово ніколи (або майже ніколи) так не вимовляють.

До таких слів ми намагалися подати моделі наголошування, ближчі до контекстного вживання: *three-way* [ˈθriːweɪ] (пор. &three-way%cock – триходовий кран). Такі транскрипції є інтуїтивно точнішими й ураховують ту особливість, що наголошення останнього елемента

сполуки послаблює наголос першого елемента. Наприклад, %*precious* та %*metal* разом дають &*precious %metal*.

Єдиний виняток з обраного підходу до транскрибування складних слів – це слова на *-free* (*error-free*, *lead-free*, *oxygen-free* тощо). Всі ці слова подано з головним наголосом на *-free*, незалежно від наголосу в контексті.

Транскрипції американської вимови. У цих транскрипціях подано лише частини, відмінні від вимови того самого слова в британському варіанті: починаючи від першої відмінності і по останню. Замість спільних частин від початку і/або з кінця використано риску “-”, що найчастіше замінює три або більше фонетичні символи.

Щоб користувачеві легше було зорієнтуватися, яка частина є відмінною в американській вимові, нерідко до неї ми додавали ще ліве і/або праве оточення. Нерідко свого роду “точкою орієнтації” ми обирали значок наголосу. Відмінні наголоси представлено завжди, а однакові – лише за потребою. Наприклад, *nonconflicting* [&n3nk#n%fl1kt1\$&n2:n-] – тут відмінною частиною є голосна в *non-*; *superconducting* [&su:p#k#n%d6kt1\$&su:p.r-] – ризна вимова *-er-*; *flavorless* [%fle1v#l#s{-v.r-] – відмінність у прочитанні *-or-*.

Наприкінці кілька слів про апробацію пропонованої транскрипційної системи. З її допомогою ми подали транскрипції до понад 12 тисяч англійських слів у словнику [2] і майже 35 тисячі термінів у згаданому вище “Англійсько-українському словнику наукової мови. Фізика і споріднені науки”. Відзначимо, що за нашими даними згадані словники є першими в Україні лексикографічними працями такого масштабу, в яких повноцінно представлено американський варіант англійської мови. В останньому словнику більше половини англійських слів мають британсько-американські відмінності у вимові. Наприклад, серед 2585 англійських заголовних слів на літеру С їхня частка складає 70%. Крім того, у цьому словнику було затранскрибовано вимову майже 2 тисяч власних імен, серед яких більше половини також дістали по дві транскрипції. Ми переконалися, що система цілком відповідає своєму призначенню та п’ятьом висунутим до неї критеріям.

У роботі над транскрипціями ми спиралися, крім словників [6] та [10], на авторитетні лексикографічні джерела [8], [9], у яких використано транскрипційні системи, суттєво відмінні від нашої. Ми переконалися, що конвертація із цих систем не складає жодних труднощів і не призводить до втрати точності транскрипцій.

Отже, пропонована транскрипційна система є цілісним і науково обґрунтованим способом представлення англійської вимови в британському й американському варіантах. Ефективність системи було підтверджено результатами її апробації. Маємо надію, що ця транскрипційна система знайде далі застосування в англійсько-українських словниках, де буде представлено як британський, так і американський варіанти англійської мови.

Література

1. Англо-український словник: У 2 т. / Склад М. Балла. – К.: Освіта, 1996. – Т. 1. – 752 с.; Т. 2.
2. Кратко М., Мейнарович Є. Англійсько-український словник з математики та інформатики. – Ірпінь–Київ: Перун. (у друці).
3. Новый большой англо-русский словарь. В 3т. / Под. общ. рук. Ю. Апресяна, Э. Медниковой. – 4-е изд., стер. – М.: Рус. яз., 1999. – Т. 1. – Т. 2.; – Т. 3.
4. <http://www.arts.gla.ac.uk/IPA/fullchart.html>, 05.02.2005.
5. <http://www.phon.ucl.ac.uk/home/wells/ipa-english-uni.htm>, 05.02.2005.
6. Jones D. English Pronouncing Dictionary. Ed. by Peter Roach and James Harman. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
7. Pullum K., Ladusaw A. Phonetic Symbol Guide. 2nd ed. – Chicago, London: The University of Chicago Press, 1996.
8. Random House Webster's Unabridged Electronic Dictionary. Version 2.0. – Random House, Inc., 1996.
9. Webster's Third New International Dictionary of the English Language. – Cologne: Könnemann Verlagsgesellschaft MBH, 1993.
10. Wells J.C. Longman Pronunciation Dictionary. 2nd ed. – Harlow: Pearson Education Limited, 2000.

Ніна Лозова*

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 161.2.81'374.26:069.44

ЗАСАДИ СТВОРЕННЯ СЛОВНИКА РЕСТАВРАЦІЙНИХ ТЕРМІНІВ

Питання створення словника реставраційних термінів реставратори піднімають давно. Певною мірою цю нішу могли б заповнити словники мистецтвознавчі, але вони не відзначаються ні обсягом охоплення мистецтвознавчої тематики, ні обсягом самих словників.

Ширше представлені тлумачні та перекладні словники з книгарства й документознавства. Найцікавішим з них є, як нам видається, "Glossary of basic archival and library conservation terms" [6]. Видання "Російсько-українського практичного словника реставратора" [4] стало першим кроком до вирішення проблеми. Наступним є завдання створити тлумачний словник реставраційних термінів. Він ставить дещо іншу мету як щодо добору реєстру, так і щодо тлумачення.

Перш за все варто відзначити, що словник має бути не енциклопедичним, а суто лінгвістичним. Ідеться про синхронічний словник, у якому не будемо заглиблюватися в історію або енциклопедичне значення терміна (за визначенням Ахманової [1, с. 18]).

Тут постає проблема окреслення реєстру, що, можливо, пов'язано з обмеженням термінології. Основою реєстру будуть терміни на позначення того, чим займаються реставратори. Свою діяльність вони поділяють на дві галузі – реставрація рухомих і нерухомих пам'яток. Нерухомі – це насамперед архітектурні об'єкти.

Наше завдання – подати реставраційні терміни першого типу, тобто тих, що стосуються реставрації рухомих пам'яток.

Реставраційний процес складається з дослідження й реконструкції пам'ятки, практичних робіт щодо її збереження й консервації. Таким чином, ми маємо багато суміжних термінів із різних галузей знань, покликаних дослідити пам'ятку або створити умови для її збереження – передусім з біології (*боротьба з біопшкодженнями*), з хімії

* © Н. Лозова, 2005

(спектральні дослідження, визначення складу матеріалів твору), з фізики (рентгенівське обстеження). Безумовно, велике значення мають історія, географія (для атрибутування пам'ятки), археологія, а також мистецтвознавство, книгознавство тощо.

Інша проблема – визначення об'єкта дослідження. Це може бути пам'ятка живопису, графіки, твір з кераміки, тканини, скла, металу. Реєстр стає необмеженим, оскільки реставрувати можна майже все, що має коли не художню, так історичну цінність – ікону, картину, скульптуру, одяг, побутову річ тощо.

Звичайно, подавати слід лише ті терміни, що позначають об'єкти реставрації, види й жанри, манеру виконання твору, поширених в Україні (крім, можливо, найуживаніших мистецтвознавчих прийомів та об'єктів з інших регіонів світу).

Є ще одна проблема. Здавалося б, те, що зображено на картині, не є об'єктом словника. Та не все так однозначно. Одне з найцікавіших і найактуальніших завдань реставратора – реставрація ікони. Звідси постає питання: чи є сюжет ікони темою словника?

Можливо, доцільно не дублювати словники церковної лексики. Але цікаво було б запропонувати найпоширеніші іконографічні сюжети. Та подавши їх в основному корпусі словника, ми порушуємо принцип неенциклопедичності. Вихід, як нам видається, один – зробити додатки, де були б подані іконографічні сюжети з коротким описом дійових осіб та поз. Частково з цим завданням упорався розрахований на студентів “Короткий довідник з іконографії православних ікон” С. Папети [3], виданий усього в 100 примірниках.

Шати на іконах, безумовно, мають стати об'єктом словника. Але якщо з'являються додатки, то чи не варто винести й найпопулярніші міфологічні сюжети? І чи тоді не перетвориться словник на довідник?

Повністю позбавити реєстр назв об'єктів реставрації неможливо. Цілком прийнятним, на нашу думку, є введення до реєстру предметів, що найчастіше потрапляють до рук реставраторів. Це посуд, одяг, прикраси тощо.

Варто дати назви тканин, не використовуваних зараз. Що ж до предметів побуту, то перш за все йдеться про речі, які вийшли з ужитку, про етнографічні елементи, а також предмети церковного побуту, що підлягають реставрації.

“Російсько-український практичний словник реставратора” мав ширший реєстр через наявність у ньому нетермінологізованої,

загальномовної лексики. Це пояснює практичне спрямування словника – дати можливість правильно описувати реставраційні процеси й заповнювати реставраційну документацію. У цьому ж словнику необхідно дати значення певного терміна.

А втім, у реєстрі має бути представлена й певна кількість загальнонаукових термінів. Це, наприклад, **хронологія, реалія, методика, концепція** та ін.

Пропонуємо таку схему доцільної побудови реєстру словника (див. схему нижче).

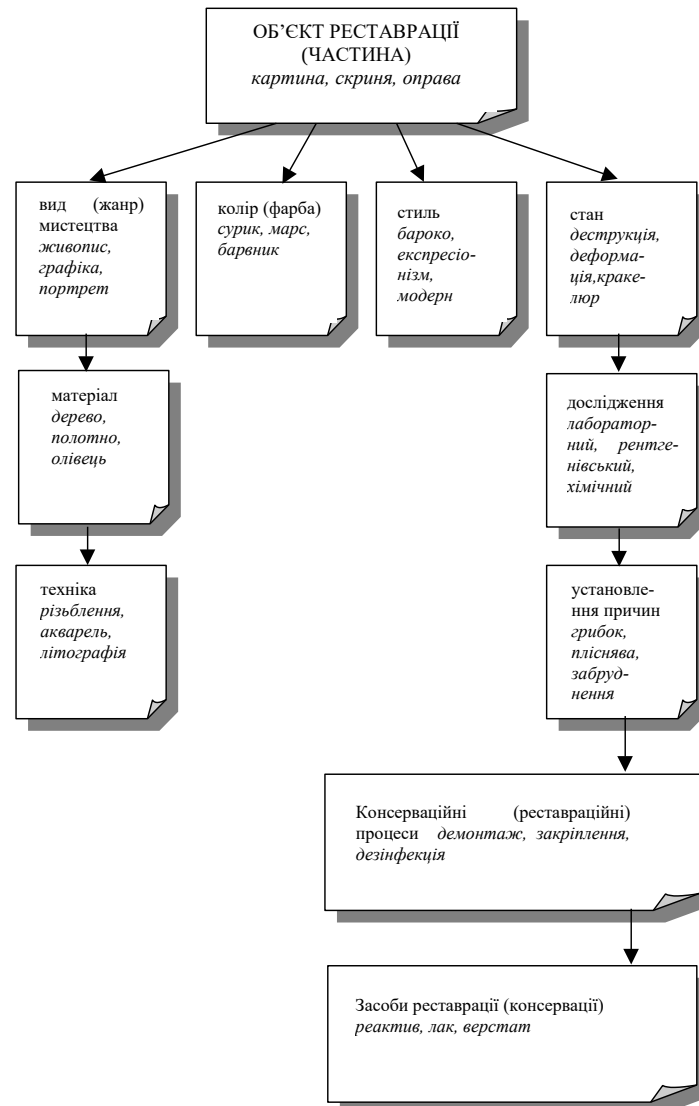
Складені терміни плануємо подавати двома способами. Якщо компонент такої сполуки не змінює свого значення в складі термінологічного фразеологізму, то словосполучення подається як ілюстрація до слова, що тлумачиться. Якщо ж значення змінюється, словосполучення вміщується в словнику на опорний член і тлумачиться окремо.

Проблеми виникають і щодо тлумачень, визначальних для галузі термінів. Так, у реставраційній справі світу сперечаються щодо основних завдань реставратора: *збереження* – це *консервація* чи *реставрація* твору? У більшості країн дійшли висновку про доцільність не *відновлювати твір* (особливо коли це проблематично з технічного, матеріального або історичного погляду), а *консервувати* його. Консервацією займається той-таки реставратор (“консерватор” у цьому значенні не вживається). Таким чином, виникає питання про тлумачення терміна *реставратор* – фахівець, який ... *консервує? реставрує?*... У деяких країнах усталився термін **консервація**, в інших – **реставрація**.

В. Цитович пропонує термін **автентифікація**, тобто приведення до стану автентичності [5, с. 58–59].

Неусталені й терміни **збереження** – **презервація**. Так, *консервація* – це *презервація* шляхом фізичного та хімічного оброблення засобами захисту [2, с. 8].

В. Цитович поділяє реставрацію на три етапи: 1) *консервація*; 2) *розкриття*; 3) *доповнення*. “Специфіка реставраційної діяльності полягає у безпосередньому *втручанні* [в матеріальну структуру пам’ятки] (*intervention*), – пише він. – В цьому – принципова відмінність *реставраційної консервації* від *превентивної* (музейної) *консервації* (*preventive conservation*) як іншої сфери професійної діяльності, що здійснює музейний хранитель” [5, с. 59].

Схема

Визначальними критеріями для термінів мають бути усталеність і сучасність. Коли ж ідеться про терміни реставраційні, то ці дві вимоги суперечать одна одній, оскільки найбільше підлягають змінам саме терміни, що стосуються *процесів* реставрації (як, урешті, й інших галузей знань, що розвиваються). Найусталенішими часто є терміни, що виникли багато століть тому й стосуються предметів, технік, видів мистецтва, які підлягають реставрації. Причому, зважаючи на винятковість, історичну та художню цінність реставрованого, ці терміни бувають рідковживані й не завжди засвоюються українською мовою (напр.: *мецо-тинто, секо, чинобрезе*).

Словникова стаття матиме такий вигляд:

- 1) реєстрове слово (із вказівкою наголосу);
- 2) коротка граматична характеристика та деякі граматичні форми;
- 3) ремарки;
- 4) тлумачення терміна (за наявності кількох значень різні значення подаються під арабськими цифрами);
- 5) ілюстративний матеріал у вигляді словосполучень;
- 6) похідні одиниці.

Дієслівні пари, що не різняться префіксом, подаватимуться, як правило, в одній статті. Похідні з тим самим префіксом, що не потребують додаткового тлумачення, подаватимуться при вихідному слові. Відсилення даватимуться лише тоді, коли стаття, на яку відсилається слово, міститься на іншій сторінці.

При реєстровому слові плануємо подавати галузеві ремарки (до всіх термінів, крім загальнонаукових). Невідмінюваність іменників і незмінність прикметників – відносно поширене явище щодо розглядуваних термінів – вказується регулярно, так само, як і рід таких іменників.

Література

1. Ахманова О. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966.
2. Нюкша Ю. Профессиональный терминологический словарь для реставраторов // Материалы IV международной конференции “Консервация памятников культуры в единстве и многообразии”. – С.-Пб., 2003.
3. Папета С. Короткий довідник з іконографії православних ікон. – К.: ДАКККіМ, 2003.
4. Російсько-український практичний словник реставратора. – К.: Рада, 2003.

5. Цитович В. Проблеми термінології сучасної наукової реставрації // Українські термінологічні словники з мистецтвознавства й етнології. Досвід складання, проблеми та перспективи підготовки. – Наук.-практ. конференція, присвячена 100-річчю від дня народження Миколи Федотовича Трохименка. – К.: АНТ, 1999.
6. Glossary of basic archival and library conservation terms / Ed. C.C. Nogueira.

*Лариса Мовчун, к. ф. н.**

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 161.2.81'374

З ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ СТВОРЕННЯ РИМАРІЇВ

Ще на початку 80-х років XX ст. лінгвісти спостерегли бум „лексикографічної параметризації мови”, що полягає в закріпленні результатів різноаспектних спостережень над мовою в словниковій формі [2, с. 6]. Увага мовознавців зосередилася, зокрема, й на мові поетичного жанру в цілому та на мові окремих поетів. На той час поетична мова деяких українських класиків була лексикографована („Лексика „Енеїди” І. П. Котляревського. Показчик слововживання” В. Ващенко, Ф. Медведєва та П. Петрової (1955), „Лексика п’єс та од І. Котляревського” А. Бурячка та ін. (1974), „Словник мови Шевченка” (1964)). У 1979 р. було видано „Словник українських рим” А. Бурячка та І. Гурина – першу подібну працю на теренах України.

Римарій – досить давній вид словника. Найперші з них були укладені китайськими мовознавцями ще до IV ст. Згодом словники рим стали традиційними. Це „Категорії звуків” Лі Дена, „Зібрання рим” Люй Цзина і найвідоміший словник, яким у зміненому вигляді користуються й нині, „Розрізання і рими” Лу Фаяня (601 р.). Історія європейських римаріїв почалася з XVI ст. після опублікування Пеллегріно Моретто римарія Данте й Петрарки (1528 р.). Упродовж кількох наступних років виходили у світ зібрання рим італійських поетів епохи Відродження Дж. Ланфранко та Б. ді Фалько. Тоді ж з’явилися перші спроби створення словника рим у Франції – „Dictionnaire des rymes françoises” Ж. Лефевра (1572 р.), що являв собою загальнономовний римарій, на протигагу

* © Л. Мовчун, 2005

італійським авторським словникам. У Німеччині словник рим (латинською мовою) побачив світ 1540 р., німецькою ж – у XIX ст. Перший іспанський римарій з'явився в XVII ст., польський – у XVIII ст., угорський – у XIX ст. В XIX – на початку XX ст. укладаються російські словники рим: „Собрание рифм по алфавиту”, „Словарь рифм русского языка” Л. Шаховської, „Словарь рифм (мужских)” М. Бродовського, „Полный словарь русских рифм” Н. Абрамова. Середина XX ст. дає зразки нових римаріїв (англійського, американського, іспанського, італійського, французького, шведського, болгарського тощо) – на основі нових загальномовних словників. З другої половини XX ст. починається нова хвиля авторських римаріїв: польських – С. Трембецького, А. Міцкевича; російських – О. Пушкіна, М. Лермонтова.

У 1940 р. завершив роботу над рукописом українського римарія поет і перекладач В. Черевко (Віктор Вер), проте його праця загинула під час Другої світової війни. Були й інші спроби збирання слів, що римуються. Так, близько півстоліття працював над своїм словником С. Караванський; „Словник рим української мови, укладений як лінгвографічна модель формального нагромадження звукових сигналів мовним центром людини” побачив світ у 2004 р. Мовознавець І. Чередниченко досліджував римотворні властивості мови і працював над проблемою створення словника рим („римословника”) Т. Шевченка. За свідченням І. Гурина, в архівних фондах є рукописні словники рим І. Котляревського, М. Шашкевича, П. Гулака-Артемовського, Л. Боровиковського, Т. Шевченка, Л. Глібова, Лесі Українки [5, с. 4]. Опубліковано „Словник рим Є. Гребінки”, укладений І. Гурином (1982 р.).

Протягом останнього десятиріччя з'явився ряд праць російських лексикографів: „Словарь русских созвучий” С. Федченка (1995 р.), „Словарь популярных рифм” В. Онуфрієва (2002 р.), „Словарь рифм А. Блока” Т. Максимової (1998 р.), словники рим І. Бродського (1998 р.), М. Цветаєвої (2000 р.), Р. Рождественського (2001 р.), укладені А. Бабакіним, і т. ін.

Словники рим характеризуються своєрідним добром поетичної лексики. Вони містять лише гнізда або пари тих слів і словоформ, що римуються і вживаються (реально чи потенційно) в одному поетичному мікротексті.

Працюючи над будь-яким словником, лексикограф визначає:

- об'єкт лексикографування;

- спосіб розміщення матеріалу;
- адресат словника.

Виходячи з самої назви словник рим, слід очікувати, що об'єктом лексикографування є рими. Однак цей термін об'єднує ціле віяло дефініцій, що різняться в літературознавчих школах різних країн і навіть у межах однієї країни, як-от:

- рима – два, три і більше слова, що утворюють звукову співзвучність [3, с. VII] – болгарське літературознавство;
- рима – співзвучні закінчення слів (віршових рядків) [1, с. 5; 7, с. 23] – російське літературознавство;
- рима – співзвучність, суголосся закінчень слів у віршових рядках [10, с. 315; 11, с. 592;] – українське літературознавство;
- рима – звуковий повтор, що відіграє композиційну (організаційну) роль у вірші [6, с. 12; 8, с. 248; 9, с. 21] – російське й українське літературознавство;
- рима – розташування однакових звуків на кінці слів [7, с. 27] – французьке літературознавство;
- рима – застосування близькозвучних закінчень з естетичною, мнемотехнічною, ритмічною і т. п. метою [7, с. 31] – українське літературознавство.

Як бачимо, підходи до рими неоднакові: вона співвідноситься зі словами чи сегментами слів, вважається акустичним враженням або ж узагалі стилістичним прийомом. Тож сучасні лексикографи виходять за рамки традиційного визначення подібних праць як „словників рим” і пропонують інші – наприклад, „Словарь русских созвучий” С. Федченка.

Для подальшого аналізу зупинимося на термінах, якими й будемо оперувати:

- **рима** – співзвучність закінчень двох або більше слів у віршових рядках (як у середині, так і на їх кінці);
- **римокомпоненти** – співзвучні частини слів, що римуються (*небога – підлога – якомога; мета – тіснота – пальта – густа*) [пор. 4, с. 141];
- **римовий індекс** – наголошений голосний римокомпонента з наступним(и) приголосним(и) або з попереднім приголосним, якщо римокомпонент являє собою відкритий склад з опорним приголосним (*репліка – тепла – причепливо*) [пор. 3, с. VII];
- **римове слово** – слово, яке містить певний римокомпонент;

- **римова пара** – два слова, об'єднані римою;
- **римове гніздо** – три і більше слів, об'єднаних римою;

Отже, об'єктом лексикографування в словнику рим є римові пари або гнізда, згруповані навколо римокомпонентів чи римових індексів, рідше – іншим способом.

Словник рим (інші назви римарій, римівник, римословник) – особливий тип лексикографічної праці. Найперше, його специфіка полягає в тому, що кожен укладач розв'язує питання побудови словника по-своєму – відповідно до поставлених завдань і залежно від розуміння самого терміна „рима”. У зв'язку з цим тип римарія важко визначити. За способом організації лексичного матеріалу його найчастіше розглядають як підтип інверсійного словника [13, с. 10] або як тип, близький до цього словника [14, с. 564] (до речі, допомагає добирати римові пари та гнізда й сам інверсійний словник). Однак реєстр може бути й алфавітний, як-от у „Словнику рим М. Ю. Лермонтова”, де римові пари подаються згідно з початком слів. Не співвідносяться з нормативним алфавітом і словники, укладені за авторськими звуковимим системами („Словник рим української мови” С. Караванського). Потреба в пошуках нетрадиційних способів писемного відтворення слів цілком виправдана, адже рима ґрунтується не на зоровому, а на слуховому сприйнятті, і тому в ідеалі, по-перше, словник рим має враховувати фонетичний запис слів, а по-друге, відстань між близькозвучними словами в такому словнику повинна бути незначною – для зручності користувачів.

Шукати рими можна і в інших словниках синтетичного характеру з алфавітним реєстром. Наприклад, „Словарь языка русской поэзии XX века” подає всі засвідчені контексти вживання поетичної лексики з опрацьованих джерел. У разі, коли реєстрове слово є римованим, у дужках фіксується його відповідник з ремаркою „*рфм.*” Таким чином, наприклад, до лексеми *голова* подано 37 словоформ, що римуються з різними формами цієї лексеми (*голов – столов, голова – слова, за голову – олово, головой – домовой, головою – удвою* тощо) [12, с. 113–118]. Крім того, римові пари (щоправда, не виділені) є в самих цитатах: *Вышел парень, поклонился кучерявой головой: «Ты прощай ли, моя радость, я женюсь на другой»* (С.Єсенін); *Синь – в сапогах, Синь – в головах...* (М.Цветаєва) [12, с. 119].

Структура словникової статті римаріїв може бути як традиційно двобічною, з лівою і правою частинами („Полный словарь русских

рифм” Н. Абрамова, „Български римен речник”, „Словник українських рим” А. Бурячка та І. Гурина й інші), так і табличною з різною кількістю граф, де можлива паспортизація римових пар (гнізд), а також де відбиваються версифікаційні й частотні показники рим або й граматичні ознаки римованих слів („Słownik rymów Stanisława Trębeckiego”, „Словник рим Є. Гребінки” І. Гурина, „Словник рим української мови” С. Караванського та ін.).

У лівій частині словників зі статейною структурою, як правило, міститься римокомпонент. Ця реєстрова одиниця не є ані морфемою, ані лексемою. Виходячи із класифікації А. Цивіна, який за складом заголовного словникового блоку розподіляє лексикографічні праці на лексикони і фразарії [15, с. 103], словники рим зі статейною структурою слід відносити до лексиконів. Вони, у свою чергу, диференціюються на глосарії та морфемарії. Тож, на нашу думку, слід додати третій вид словників-лексиконів – римарії, тим паче, що зберігається терміновірна модель (глосарій – морфемарій – римарій). Отже, надалі користуватимемося терміном „римарій” на позначення лексикографічних праць із римокомпонентами в заголовній позиції.

Права частина римаріїв містить римові пари або римові гнізда, тобто слова з тотожними або співзвучним кінцевими частинами, а також посилання на інші статті з тим самим або дуже близьким римовим індексом.

Римарій має своє коло користувачів – поетів-початківців і професіоналів, перекладачів, мовознавців, літературознавців, студентів-філологів. Відбиваючи якийсь окреслений часовий період, цей словник є своєрідним лексичним зрізом; він засвідчує акцентуаційні та орфоепічні особливості мови певного історичного етапу.

Римотворчі властивості мови постійно змінюються у зв’язку зі зміною підходів до рими (бажаність лише точних рим – допустимість неточних рим), еволюцією естетичних критеріїв (розуміння того, що є „естетичним”, „поетичним” і що є негідним поезії), розширенням тематики поетичних творів, зміщенням мовних норм, оновленням лексичного складу мови (перехід частини лексики в пасивний фонд і входження в активне вживання нової лексики). Урешті-решт, наповнення римарія залежить і від позалінгвальних чинників – наприклад, від рівня культури в суспільстві, від преференції іноземної мови. Якщо поети ХІХ ст. вводили в римову пару французьке слово або навіть формували пару із французьких слів – чи то в оригінальному

написанні, чи то в транслітерованому, – то поети кінця XX – початку XXI ст. удаються до англійських краплень.

Таким чином, потреба в нових римаріях виникає постійно. Перед лексикографами постають завдання, що є повсякчас актуальними:

- створення авторських римаріїв;
- створення загальномовного римарія, що відбиває мовні та літературні особливості певного періоду.

На часі стоїть питання укладання українського римарія кінця XX – початку XXI ст. Його основні засади:

- стрункість побудови;
- легкість у користуванні;
- розширення кола рим, уміщених у римарії (збільшення кількості дактилічних і гіпердактилічних, а також неточних рим; подання складених і макаронічних рим);
- наповнення реальною – не лише відбитою в академічних словниках – лексикою.

У римованій поезії одним із виявів майстерності є добір небанальних рим, що творяться при застосуванні незатертої, „свіжої” лексики. Пошук оригінальних рим ведеться різними шляхами: через використання онімів, архаїзмів та історизмів, неологізмів (у тому числі й авторських новотворів), жаргонної й діалектної лексики, дитячих слів, термінів, варваризмів та екзотизмів; через римування слова зі сполученням слів (складена рима) тощо. Отже, новий римарій має містити як літературну лексику, так і згадані лексичні групи, причому для збереження нормативного характеру словника слід виробити систему ремаркування римових слів і паспортизації прикладів.

Джерелом поповнення картотеки римарія може бути і поезія письменників, які увійшли в літературу набагато раніше зазначеного періоду (до 90-х років XX ст.): Л. Костенко, Д. Павличка, І. Драча, А. Мойсієнка, І. Жиленко, Д. Чередниченка та ін. (критерієм такого вибору є їхня творча активність у сучасній літературі), і поезія дев'яностників й авторів, чийі імена стали відомі на межі тисячоліть: В. Неборака, О. Ірванця, Ю. Андруховича, О. Забужко, П. Мідянки, Н. Пішаківської, І. Андрусика, В. Махна, О. Мамич, Н. Калениченко та ін.

Література

1. Абрамов Н. Полный словарь русских рифм. Словарь русских синонимов. – М.: Терра, 1996.

2. Анализ метаязыка словаря с помощью ЭВМ. – М.: Наука, 1982.
3. Български римен речник. – София: Наука и изкуство, 1967.
4. Гончарова Б. Звуковая организация стиха и проблемы рифмы. – М.: Наука, 1973.
5. Гури́н І. Словник рим Є.Гребінки. – Миргород, 1982.
6. Жирмунский В. Рифма, ее история и теория. – Петроград, 1923.
7. Качуровський І. Фоніка. – К.: Либідь, 1994.
8. Квятковский А. Поэтический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1966.
9. Ковалівський В. Рима. Ритмічні засоби українського вірша. – К.: Рад. письменник, 1965.
10. Лесин В., Пулинець О. Словник літературознавчих термінів. – К.: Рад. школа, 1965.
11. Літературознавчий словник-довідник. – К.: Академія, 1997.
12. Словарь языка русской поэзии XX века. / Отв. ред. В.Григорьев. – М.: Языки слав. культ., 2003. – Т.П.
13. Украинский семантический словарь: проспект. – К.: Наук. думка, 1990.
14. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Вид-во „Укр. енциклопедія” ім. М.П.Бажана, 2000.
15. Цывин А. К вопросу о классификации русских словарей. // Вопросы языкознания. – 1978. – № 1. – С. 100 – 108.

Балог Валентина, к.ф.н.*

Інститут української мови (Київ)

УДК 161.2.81'374.72'22

СУЧАСНИЙ СТАН УКРАЇНСЬКОЇ КОМП'ЮТЕРНОЇ ЛІНГВІСТИКИ

У статті розглянуто стан української комп'ютерної лінгвістики на сучасному етапі розвитку мовознавчої науки. Оглядово подано інформацію про наукові установи, де працюють у галузі комп'ютерної лінгвістики, й основні здобутки науковців у цій галузі, а також коротко окреслено перспективи її розвитку.

Для українського мовознавства тема комп'ютеризації лінгвістичних досліджень не нова. На нашу думку, початком такого роду досліджень саме в лінгвоукраїністиці можна вважати Всесоюзну конференцію з проблем створення машинного фонду для автоматизованої системи

* © В. Балог, 2005

лексикографічних досліджень (1983 рік) за участі українських науковців – працівників Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні та Інституту кібернетики ім. В. М. Глушкова (В. С. Перебийніс, М. М. Пешак, І. П. Білецька (Севбо)), на якій було підтримано ідею створення проекту Машинного фонду російської мови як системи комплексної автоматизації лінгвістичних досліджень та розробок [2]. Цей проект мав стати типовим для розроблення машинних фондів мов інших народів СРСР. Тож робота в цьому напрямку ведеться вже давно, проте проблема автоматизації лінгвістичних досліджень, незважаючи на чималий здобуток українських науковців, не просто залишається актуальною, але й набрала нових обертів. На сьогоднішній день диктують умови не лише *внутрішньонаукова* потреба об'єктивації наукових досліджень (необхідність впорядкування локалізованої потужної бази фактичного матеріалу, зручний та швидкий пошук потрібної інформації, оптимізація та раціоналізація дослідницької роботи мовознавця, тобто створення так званого „робочого місця” лінгвіста), *зовнішньонаукова* потреба інтегрування української мовознавчої науки в загальнонауковий процес комп'ютеризації гуманітарних наук, але й *позанаукова* потреба – задовольнити зростаючий попит пересічного користувача на адаптовану для нього об'єктивну, достовірну інформацію мовознавчого характеру (а це – словники різного типу, підручники, посібники тощо в електронному вигляді), оскільки постулат „наука – для потреб людини” завжди був і залишається актуальним. Зважаючи на стрімке зростання можливостей системотехнічного, програмного забезпечення комп'ютерної техніки, роботу в галузі комп'ютерної лінгвістики можна вважати лише початковим етапом на шляху до створення комплексної автоматизованої системи лінгвістичних досліджень, оскільки постає вже не тільки питання створення чогось нового в цій галузі, але й удосконалення і поповнення вже наявних надбань.

В українській науковій думці теоретичні засади комп'ютерної лінгвістики, методики та технології лінгвістичних досліджень за допомогою комп'ютерних технологій висвітлені насамперед у ґрунтовних працях, які допомагають окреслити проблематику, основні напрямки роботи та зорієнтуватися в термінології комп'ютерної лінгвістики (В. С. Перебийніс, Т. О. Грязнухіна, Н. Ф. Клименко, Н. П. Дарчук, М. М. Пешак, Є. А. Карпіловська, Л. І. Комарова, О. М. Демська-Кульчицька, В. А. Широков та ін.). Поширенню

відповідної інформації сприяють також наукові та науково-практичні конференції (зазначимо, що тема впровадження комп'ютерних технологій у лінгвістичні дослідження є предметом обговорення майже на кожній конференції з проблем мовознавства), широкий спектр науково-теоретичних, науково-практичних, науково-популярних публікацій, особливо в мережі Internet.

Серед установ, де проводиться наукова робота з впровадження комп'ютерних технологій у царину лінгвістичних досліджень, передусім варто назвати такі: відділ структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні (на нашу думку, це фундатор комп'ютерної лінгвістики в українському мовознавстві) НАН України, Лабораторія комп'ютерної лінгвістики кафедри сучасної української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Національний мовно-інформаційний фонд НАН України, відділ лексикології та комп'ютерної лексикографії Інституту української мови НАН України, кафедра української мови Донецького національного університету, університет „Львівська політехніка”. Тут відбувається як процес ґрунтовного теоретичного опрацювання аналізованої проблеми, адаптації до лінгвоукраїністики наявних теоретичних напрацювань зарубіжних науковців, так і власне практичне впровадження ідей та розробок. Таким чином, українська комп'ютерна лінгвістика загалом має значні здобутки.

Зокрема, у відділі структурно-математичної лінгвістики Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні створено Морфемно-словотвірний фонд української мови. Він має розгалужену архітектуру. Складається з трьох основних підфондів: текстової бази, генерального реєстру українських слів, зорієнтованого на п'ять словників-джерел, та лінгвістичних процесорів, що виконують основну роль у процесі опрацювання фактичного матеріалу. На сьогодні повнотекстова база даних фонду містить близько 700 тис. слововживань, оснащена процедурами орфографічного контролю текстів, аналізу їхньої морфологічної, синтаксичної та семантичної структури. Генеральний реєстр слів української мови, зведений за матеріалами 5 словників (Словника української мови в 11-ти томах (К., 1970–1980 рр.), словника-довідника І. Т. Яценка у 2-х томах „Морфемний аналіз” (К., 1980–1981), „Частотного словника сучасної української художньої прози” у 2-х томах (К., 1981), „Словника іншомовних слів” за ред. О. С. Мельничука (К., 1974) та орфографічної частини „Словника-довідника з правопису

та слововживання” С. І. Головащука (К., 1989)), становить 166385 слів із відомостями про їхню морфемну будову, кількість властивих їм значень, абсолютну частоту вживання у півмільйонній текстовій вибірці сучасної української художньої прози та частиномовну належність. Для опрацювання створених баз даних розроблені текстові процесори для морфологічного, синтаксичного та логіко-семантичного аналізу тексту. За матеріалами фонду було укладено комп’ютерні „Словник символічних моделей морфемної будови слова”, „Словник афіксальних морфем української мови” (це перший в Україні комп’ютерний словник, виданий у паперовому вигляді у 1998 р.; автори – Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, В. С. Карпіловський, Т. І. Недозим), „Кореневий гніздовий словник української мови” Є. А. Карпіловської (К., 2002), Ідеографічний словник іменників української мови, укладений Н. В. Сніжко, Ідеографічний словник дієслів переміщення української мови, укладений А. Я. Середняцькою, здійснено також спроби створити комп’ютерні версії „Словника староукраїнської мови XIV – XV ст.” та словників лінгвістичних термінів Є. В. Короткевича, Н. С. Родзевич і Д. І. Ганича та І. С. Олійника [3].

У Національному мовно-інформаційному фонді НАН України під керівництвом В. А. Широкова створюється Національна словникова база України. У 2001 році створено компакт-диск Інтегрованої лексикографічної системи „Словники України”. Користувачеві запропоновано словник в алфавітному порядку із пошуковою системою обсягом близько 152 тис. лексем, основу якого становить реєстр „Орфографічного словника української мови” (К., 2002), роботу з яким можна здійснювати у 5-ти режимах (підґрунтям для кожного є окремий словник): 1) „парадигма” – інформація про словозмінні властивості реєстрової одиниці (цей модуль функціонує на основі розробленої словозмінної класифікації української лексики, у якій виділено за певними формальними ознаками близько 1500 парадигматичних класів для всіх відмінюваних повнозначних частин мови, а з урахування акцентуації – близько 3000 класів; таким чином, повне число словоформ наближується до 3 млн.); 2) „транскрипція” – інформація про артикуляцію лексичних одиниць згідно з нормами сучасної української літературної мови (джерелом для роботи цього модуля є „Орфоепічний словник української мови” (К., 2001–2003)); 3) „фразеологія” – інформація про здатність лексичної одиниці створювати фразеологізми української мови різного типу, кількість яких становить близько 56 тис.

одиниць (джерела – два видання „Фразеологічного словника української мови” (К., 1993; 2-ге вид. – К., 1999)); 4) „синонімія” – інформація про належність лексичної одиниці до синонімічної пари/ряду; модуль словника містить близько 9200 синонімічних рядів (джерело – „Словник синонімів української мови” (К., 1999–2000)); 5) „антонімія” – інформація про наявність у лексеми антонімічного відповідника; у модулі представлено понад 2200 компонентів антонімічних пар (джерело – „Словник антонімів української мови” Л. М. Полюги (К., 1999)). Останні три модулі містять також інформацію про семантику компонентів, ілюстративний матеріал. Таким чином, ця робота є інтегрованим поєднанням у єдину систему п’яти словників, які мають як традиційний вигляд (тобто видані друком в серії „Словники України”), так і електронний. У цьому фонді започатковано також створення Українського лінгвістичного корпусу, який проектувався як універсальна система підтримки дослідницьких процесів у мовознавстві з орієнтацією на створення лексикографічних продуктів. На сьогодні ця система нараховує понад 36 млн. слововживань, які містяться в 1535 джерелах українських текстів художньої, наукової, професійної літератури, публіцистики, ділових та юридичних документів. Подальша робота фахівців Національного мовно-інформаційного фонду проводиться у напрямку створення нової версії тлумачного „Словника української мови”, обсяг якого планується на рівні 20 томів.

Основними напрямками наукової роботи Лабораторії комп’ютерної лінгвістики кафедри сучасної української мови Київського національного університету імені Тараса Шевченка є комп’ютерна лексикографія, навчальні програми та машинний переклад. З більшою частиною проектів Лабораторії можна познайомитись в електронному вигляді. Основні здобутки такі.

1. Електронний підручник української мови з інтерактивним тестуванням, можливістю перегляду допущених помилок та збереженням результатів тестування на сервері. Комплексна навчальна система розрахована на широкий загал – учнів загальноосвітніх шкіл, абітурієнтів, студентів філологічних та інших спеціальностей вищих навчальних закладів і всіх тих, хто бажає вдосконалити та перевірити свої знання з української мови.

2. Частотні словники художньої прози та публіцистики, а також частотний словник сучасної поетичної української мови. Останній

словник репрезентує лексику з поезій кращих українських митців кінця ХХ століття (обсяг вибірки – 300 тисяч слововживань).

3. Граматичний словник українських дієслів подає парадигматичні, семантичні й синтаксичні особливості близько трьох тисяч дієслів української мови з їхнім перекладом італійською мовою. Цей словник є першим в українській лексикографії досвідом систематизації словозміни дієслів у зв'язку з їхнім синтаксисом і лексичною семантикою. Призначений для студентів вищих закладів освіти, науковців, викладачів української мови, перекладачів з італійської мови.

4. Програма автоматичного синтезу парадигми англійського іменника та дієслова, яку створено в рамках бакалаврської роботи "Автоматичний синтез словоформ іменника і дієслова".

5. Морфемно-словотвірна база української мови. Мета проекту – створення морфемної бази даних української мови (170 тисяч слів) та укладання морфемно-словотвірних гнізд зі словотворчими значеннями морфем. Автоматичний морфний сегментатор українського тексту представляє собою систему, на вході якої словоформи звичайного тексту, на виході – ті ж самі словоформи, заіндексовані кодами граматичної приналежності до певної частини мови та розчленовані на морфи (кореневі й афіксальні) з відповідними індексами. Також у Лабораторії досліджують принципи англо-українського та українсько-англійського машинного перекладу, розробляють перекладні й термінологічні словники, програми аналізу та синтезу людського мовлення.

Теоретична робота з проблем комп'ютерної лінгвістики, зокрема корпусної лінгвістики, ведеться також у відділі лексикології та комп'ютерної лексикографії. Започатковано роботу над створенням Національного корпусу української мови, призначеного для суто наукових завдань: збереження текстового матеріалу, забезпечення наукових досліджень лексичної та граматичної структури мови, а також простеження динаміки і якості змін у мовній системі протягом певного хронологічного періоду. Структура корпусу передбачається складною, побудованою за моделлю „генеральний корпус – система підкорпусів”, з мінімальною кількістю слововживань в 1 млн. одиниць без обмежень на верхню межу. За визначенням це буде організована, систематизована, анотована сукупність текстів української мови, які є репрезентативними для всіх (як історичних, так і географічних) варіантів та форм її

існування, оформлена згідно зі Стандартами кодування корпусу¹. Серед основних здобутків відділу – електронна картотека, яка працює в тестовому режимі, а також перебуває в стадії наповнення електронними текстами.

Львівські дослідники О. М. Коссак та С. Л. Маньковський (університет „Львівська політехніка”) створили лексикографічний процесор „СЛОВО”, який дозволяє на основі бази даних термінологічних одиниць створювати одно- та багатомовні термінологічні словники. Він має зручний інтерфейс, що дозволяє користувачеві працювати з базою даних в інтерактивному режимі як з інформаційно-пошуковою, навчальною, дослідницькою системою, коригувати, поповнювати її. Процесор може виконувати такі функції:

- 1) запис текстів до відповідного словника (за мовою представлення);
- 2) коригування словників;
- 3) пошук слів та їхніх перекладів у базі за заданими ключами;
- 4) вилучення слів та/або їхніх перекладів зі словників.

В основу „СЛОВА” покладено досвід укладання „Англо-українсько-російського словника з інформатики та обчислювальної техніки”.

На кафедрі української мови Донецького національного університету під керівництвом Л. А. Фроляк упорядковано та видано в 2000 році на компакт-диску фонотеку „Українські говірки Донеччини”. Це текстозорієнтована база даних у звуковій та графічній формах, супроводжена засобами роботи з нею. До диска увійшли аудіозаписи зв’язних текстів, здійснені у 65 населених пунктах Донецької області у 1997–2000 роках. Діалектний матеріал розміщено в папках за адміністративними районами та містами. Окремими файлами подано список обстежених населених пунктів та список інформантів. Записи зроблено у форматі WAV.compress 24 KBit/sec. (24000 Hz Mono). Працюючи з комп’ютерним диском, можна швидко знайти потрібний запис, перейти від одного тексту до іншого чи від однієї частини запису до іншої, що значно полегшує роботу дослідника, дозволяє систематизувати великий за обсягом матеріал. Прослуховуючи записи (в обраному користувачем темпі звучання), можна не тільки дослідити зміст тексту, вивчити його лексичний склад і структуру, а й виявити фонетичні особливості говірки (звукова система, інтонація, наголос та ін.).

¹ Детальніше про це див. статтю О.М. Демської-Кульчицької [1]

Аналізуючи досягнення українських науковців, бачимо, що попри безумовно прогресивний розвиток майже всіх аспектів лінгвістики, особливо лексикографії, термінографії, морфології, фонології, через призму комп'ютерних технологій поки що не створено *єдиного* комплексу, або, іншими словами, так званого „робочого місця” лінгвіста з доступом до масиву фактичного матеріалу (зокрема, лексичної картотеки, тезаурусу, різного роду словників, конкордансів тощо), з можливістю використання його для досліджень, аналітичної роботи, інформації.

Хочеться особливо наголосити на глобальності та масштабності роботи в галузі комп'ютерної лінгвістики, що потребують об'єднання зусиль, наукових пошуків та власне наповнення баз даних як основи комп'ютернолінгвістичних досліджень та розробок фактичним матеріалом. Постає необхідність проведення спеціалізованих наукових конференцій з цього питання, співпраці, обміну інформацією. Надзвичайно важливим є винесення цієї теми в інформаційний простір Internet, а також використання її текстових ресурсів. Є. А. Карпіловська зазначає, що „накопичений в українстиці досвід створення лінгвістичних баз даних, формування машинних копій та версій різнотипних традиційних („паперових”) словників, розроблення лінгвістичних словникових та текстових процесорів ставить на часі завдання об'єднання наявної інформації на єдиній концептуальній та методико-процедурній основі в загальнодержавний комп'ютерний фонд української мови, який виконував би всі властиві такій інституції функції: інформаційно-довідкову, дослідницьку, навчальну та редакційно-видавничу” [3, с. 101]. Успішне ж розв'язання цього завдання передбачає співробітництво усіх фахівців – лінгвістів та математиків-програмістів, а також вироблення правової основи для такої співпраці.

Література

1. Демська-Кульчицька О. Корпуси мов і один із важливих підходів до проектування корпусу текстів української мови // Лінгвістичні студії: 36. наук. праць. – Донецьк, 2005. – Вип. 13.
2. Казакевич О. Машинные фонды языков народов СССР // Науч.-техн. Информация. – Сер. 2 – 1989. – №10
3. Карпіловська Є. Вступ до комп'ютерної лексикографії. – К., 2004.
4. Широков В. Феноменологія лексикографічних систем. – К., 2004.
5. Проблеми українізації комп'ютерів. – К., 1993.

*Надія Неровня, к. ф. н.**

Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 161.2.81'374

ПРИНЦИПИ СТВОРЕННЯ НОВОГО ЗАГАЛЬНОМОВНОГО ТЛУМАЧНОГО СЛОВНИКА

Словниковий склад мови, як і життя суспільства в цілому, постійно зазнає тих чи інших змін. У науковій періодиці відзначалося, приміром, що французький словник „Малий Ларус”, який щороку перевидається, демонструючи еволюцію словникового складу, за десятиліття засвідчує оновлення лексики французької мови приблизно на 25% [4, с. 122]. Це, звичайно, не означає, що такий самий стан із появою нових слів є характерним для всіх мов, серед них і української. І все ж „факт різного збагачення і оновлення лексики кожної розвиненої мови, особливо за більш тривалий період, є незаперечним” [8, с. 17].

Минуло чверть століття відтоді, як було створено останній том тлумачного Словника української мови в 11-ти томах. Протягом цього часу, безперечно, з’явилися у нашій мові десятки тисяч нових слів, адже світ розвивається і все нове потребує назви. Увійшли у вжиток численні слова іншомовного походження, які спочатку звучать у мовленні, а потім вливаються в мову (нерідко невинувато, особливо, коли на позначення відповідних реалій є свої, українські, слова). „Словниковий склад мови, як відомо, надто чутливий до тих змін, що відбуваються у житті творця і носія мови – народу”, – зазначав Л. С. Паламарчук [8, с. 198]. І ми є свідками того, як повертаються до активного функціонування в мову суверенної України деякі призабуті слова та ті, що були менш уживаними у зв’язку з ширшим використанням у другій половині минулого століття спільних для мов лексем, зокрема для української мови й російської.

Проте не лише нові та відроджені слова мають доповнити реєстр тлумачного словника української мови. Річ у тім, що одинадцятитомник не зміг умістити в реєстрі всього того лексичного матеріалу, який уже тоді можна було подати в ньому. Не забуваймо, що це перший великий тлумачний словник нашої мови. Його обсяг був обмежений певними

* © Н. Неровня, 2005

рамками : планувався словник у 10-ти томах з відповідним щодо кількості слів реєстром. У ньому мала бути представлена основна лексика (із частиною менш уживаних слів) у хронологічних рамках розвитку української літературної мови, що охоплювали історичний період від І. П. Котляревського до часу випуску томів словника.

„Звичайно, загальномовний словник при залученні до реєстру слів функціонально обмежених категорій лексики орієнтується насамперед на лексичний матеріал, здобутий із літературно-художніх джерел і зосереджений у словниковій картотеці” [8, с. 166]. За відсутністю потрібного лексичного матеріалу в картотеці значна частина слів не потрапляла до словника й залишалася поза реєстром. Та йдуть роки, видаються й перевидаються словники, створені на основі СУМа, а питомі українські слова так і досі відсутні в реєстрах, наче їх узагалі немає в мові. Але ж слово „не механічно входить у мову, а органічно вростає в її цілу побудову. Найбільш загальні слова творять своєрідний центр системи, інші по-різному пов’язані з такою основою та скріплюють і зміцнюють її, посідаючи в цілому належне місце. ..кожне з них [слів] необхідне й незамінне саме як складова одиниця. Кожне з них пристосоване до певних обставин мовлення для визначених завдань мовного процесу” [1, с. 3].

Новий словник має не тільки використовувати надбання попередніх праць, а й усунути допущені в них прорахунки та розв’язати недоопрацьовані питання, демонструючи розвиток національної лексикографії. Аналіз словникового матеріалу, поданого в одинадцятитомнику, дає підстави зазначити, що крім доповнення реєстру при створенні нового загальномовного тлумачного словника мають бути внесені зміни, пов’язані з тлумаченням деяких категорій слів, використанням синонімів у тлумаченнях і після них, ілюструванням слів реєстру, поданням, розміщенням та ілюструванням фразеологічного матеріалу, інших стійких сполучень слів. Слід виправити системні недоліки технічного плану та нарешті дотримуватися мовних стандартів.

Поряд із доповненням реєстру словника його необхідно звільнити від матеріалу, який можна вважати зайвим. І словник, звичайно, має видаватися за умови упорядкованого правопису, оскільки певна частина лексичного складу мови не потрапляє до словників тому, що все ще залишається проблемою їх написання – українська орфографія.

Отож зрозуміло, що частина лексем не була представлена в реєстрі СУМа з тієї простої причини, що на той час вони не були засвідчені в лексичній картотеці і словникарі не мали можливості їх адекватно витлумачити. „Кількісна і якісна сторони джерел [картотеки] мають першорядне значення не лише для визначення того контингенту слів, які складатимуть реєстр майбутнього словника (без цього, власне, не можна розгорнути роботу над будь-яким словником), але й для встановлення й опису всіх необхідних у словниковій статті лексикографічних відомостей про слово. Інакше кажучи, саме джерела служать основою для тієї інформації про слово, що подається у конкретному словнику” [8, с. 150]. За постсловниковий час картотека кількісно і якісно поповнилась лексичним матеріалом, що дасть можливість позбутися численних лакун у реєстрі загальномовного словника.

Окремі лексичні групи подано в СУМі надто обмежено, хоч проблем із тлумаченням бути не могло, оскільки відомі моделі їх інтерпретації. Невключення до реєстру того чи іншого слова пояснюється як зазначеними рамками створюваного словника, так і браком у той час ілюстративного матеріалу. Але ж відсутність слова у словниках ставить під сумнів правомірність уживання взагалі його в мові. „Сучасний загальномовний словник – це не просте механічне зібрання слів, а багатопланова наукова праця .. Об’єктивна дійсність нашого часу передбачає потребу людей постійно засвоювати, переробляти й використовувати незрівнянно більший, ніж будь-коли досі, обсяг різноманітної інформації. На цей зрослий рівень інформації і має рівнятися реєстр загальномовного словника”, – писав Л. С. Паламарчук [8, с. 167], маючи на увазі створювану працю і думаючи про нові покоління словників.

Лексичний матеріал, не представлений у СУМі, має суттєво доповнити реєстр загальномовного тлумачного словника і передовсім бути вміщеним у додатковому томі (додаткових томах) до одинадцятитомника. Подаємо перелік основних категорій слів української мови, які повніше мають бути подані в загальномовному словнику. Окремі лексеми із зазначених нижче груп слів уміщено в реєстрі СУМа (здебільшого за наявності в картотеці ілюстративного матеріалу), а значна частина все ще лишається поза реєстром лексикографічних видань.

Іменники з суфіксами на позначення малого, великого кого-, чого-небудь, а також пестливого, іронічного і т.ін. називання, що констатується у тлумаченні або супроводжується відповідною ремаркою. Наприклад: *борсучок, борсучисько, розумничок, вітрюганище, баиштанчик, лахміттячко, смішиночка* тощо. У словнику таких суфіксальних утворень подано мало, а це притаманна нашій мові лексика. Окрасою є, зокрема, пестливі слова, що характеризують українців як гуманну, доброзичливу націю. Пестливі слова звучать у повсякденному мовленні, вони широко представлені в народній творчості, поезії, де вживаються не тільки такі, як *дівчинонька, козаченько, сторононька, зіронька, дитяточко, місяченько* та ін., але й *воріженьки, смертонька* тощо.

Назви самиць та малят тварин, птахів і т. ін., у тому числі утворення, що передають їх зменшено-пестливі й інші називання. Наприклад: *борсучиха, борсученя, борсученятко, білченятко, буйволеня, кротиха, кротенятко, кроленятко* і т. ін.

Іменники на **-ість**, що утворюються переважно від прикметників та дієприкметників. Наприклад: *біднуватість, відтворюваність, освітлюваність, розчинюваність, забудькуватість* тощо.

Віддієслівні іменники на **-ння**, що означають дію, рідше стан. Наприклад: *бойкотування, видрукування, видряпування, відвисання, білішання, блискотіння, відроджування, метикування, мігрування, мірошикування, міцнішання, обдавання*.

Назви фахівців, виконавців певної роботи тощо і відповідні назви жінок, які виконують таку роботу, як і чоловіки. Наприклад: *баяністка, бджолярка, вирівнювач, вирівнювачка, мінометниця* і т. ін.

Складні слова. Слід подати максимум можливих утворень, у тім числі складні слова з початковою частиною, вираженою числівником, а кінцевою **-річчя, -ліття** (різні моделі, а не лише ювілейні роки). Наприклад: *двадцятиодноріччя, тридцятидволіття, стоодинадцятиліття, двохсотп'ятдесятип'ятиріччя, двотисячоліття* тощо. Такі слова здебільшого пишуть у вигляді цифр із кінцевим **-ліття, -річчя**, але їх ще треба правильно й вимовляти, а також відмінювати, показавши, що зміни зазнає лише кінцева частина. В усьому цьому має допомогти словник.

Прикметники з суфіксами на позначення пестливого, зневажливого і под. називання. Наприклад: *білуватенький, броваستنенький, мудрененький, мудрющий, карячкуватенький, лупатенький, товстуватенький* і т. ін.

Пестливі слова використовуються для називання з прихильністю, любов'ю, щодо недоліків – із співчуттям. Це здебільшого неперекладна лексика, її не завжди бачимо в інших мовах. Але це широко вживані слова нашої мови, кращі слова, в них закладено позитивні емоції (як тепер частіше звучить – позитивну енергію).

Прикметники на позначення вищого та найвищого ступенів порівняння. Наприклад: *біліший, величавіший, милиший, міцніший, світліший, найвиразніший, якнайдосконаліший* тощо. Відсутність таких слів у реєстрі словників спонукає мовців до використання конструкцій зі словами *більш, найбільш*, які нагадують кальки з російської мови.

Відносні прикметники (як регулярні утворення від іменників). Ніде не зафіксовані, наприклад, прикметники ні від *гривна* (прикраса), ні від *гривня*. Якщо від *гривна* теоретично мало б бути *гривновий*, то від *гривня*, очевидно, все-таки *гривневий*, хоч від *сотня* – *сотенний* [7, с. 712].

Присвійні прикметники, що передають належність особі, іншій істоті, рідко – чому-небудь. Наприклад: *білчин, білоччин* (горіх), *вовків, лисенятків* (хвіст), *онуків* (зошит), *актрисин* (голос), *борсучишин* (слід), *вітрів* (брат) і т. ін.

Складні прикметники, утворені від складних іменників, від двох і більшої кількості слів, зокрема з початковою частиною, вираженою числівником. Наприклад: *двадцятиоднорічний, двоязичковий, двотисячний* (борг; не плутати з порядковим числівниковим „двохтисячний”), *п'ятдесятидвомільярдний* (бюджет), *стотрицятішестиквартирний* (будинок), *двохсоткілометровий* (маршрут), *двотисячотонний* (вантаж).

Доцільно подати в реєстрі загальномовного тлумачного словника присвійні займенники *його, її, їх*, що позначають належність 3-ій особі, оскільки це їхні вихідні (називні) форми, використовувані в мові так, як і ті, котрі передають належність 1-ій та 2-ій особам.

Слід також внести в реєстр слова *його, йому, тебе, тобі*, що вживаються як частки [10, т. 1, с. 676; т. 10, с. 108], тобто є частками, зокрема, у складі фразеологізмів. Тоді, можливо, були б без помилок подані фразеологічні одиниці з цими компонентами, поряд із названими частками при переліку лексичних варіантів не було б відмінкових форм особових займенників, які не входять до фразеологізмів, а є при них додатками як іншими членами речення. Сприйняття перелічених слів як часток унеможливило б неправомірне подання відмінкових форм

особових займенників, а саме *вам, вас, їй, її, їм, їх* тощо у фразеологізмах української мови [11, с. 800, 801, 887, 888 та ін.]. Принагідно слід зазначити, що в СУМі більшість авторів продемонстрували правильний підхід до цього, порівняйте, приміром, перший уміщений у СУМі фразеологізм *хай тобі (йому) абищо* [10; 1, с. 3] і *хай йому (їй) абищо* [11, с. 19].

У реєстрі одинадцятитомника подано порядкові **числівники**, що означають десятки й сотні, яких, зрозуміло, порівняно небагато в мові (наприклад: сімдесятий, дев'яностий, трьохсотий, семисотий), та кілька слів із кінцевою частиною **-тисячний, -мільйонний** і т. ін. У новому словнику мають бути подані всі основні моделі таких слів. Наприклад: *двохсоттисячний, дев'ятсотп'ятдесятишеститисячний, стоп'ятдесятихтрьохмільйонний, сорокавосемимільярдний* тощо. Розробляючи такі статті, слід мати на увазі, що це не тільки порядкові числівники, а й прикметники, які позначають певну кількість кого-, чого-небудь, грошову суму тощо (пор: п'ятитисячний відвідувач і п'ятитисячний з'їзд).

Дієслово. Мають бути, звичайно, представлені в загальномовному тлумачному словнику всі видові пари дієслів української мови, а також можливі префіксальні утворення, зокрема з подвійною і рідко потрійною префіксацією, наприклад: *понавиписувати, напідкладати, понавідкривати* тощо. Дієслів із двома префіксами, перший з яких **по-**, у СУМі подано значну кількість, але надто слабо представлені їх віддієслівні форми – дієприкметники.

Варто доповнити реєстр словника двопрефіксними дієсловами з початковим **на-**, наприклад: *навписувати, навиписувати, навідписувати*, а також можливими похідними утвореннями. Майже повністю відсутні в реєстрі СУМа двопрефіксні дієслова з початковим **попо-**. До речі, мало подано в СУМі й дієслів з одним префіксом **попо-**, оскільки до СУМа залучалися не всі потенційно можливі й теоретично закономірні похідні слова, а насамперед ті з них, які належать до активного фонду української лексики й існування яких підтверджується конкретними джерелами чи фактами живого літературного мовлення" [8, с. 130].

Очевидно, не можуть бути вміщені в загальномовному тлумачному словнику всі префіксальні дієслова, в тому числі з двома, трьома префіксами, похідні від них утворення (та й вичерпно подані слова, що належать до інших лексичних груп), але у Великому орфографічному

словнику як повному тезаурусі мови вони неодмінно мають бути зафіксовані, тому що неподання слова у словниках викреслює його з ужитку, чим збіднює словниковий склад мови. Нічим не можна виправдати відсутність у словниках створених народом і вживаних у мові лексем тієї чи іншої категоріальної групи. Відсутність таких слів не відображає словникового складу мови, нівелює її характерні риси, особливості у порівнянні з іншими мовами. Кожне слово народжується в мові для того, щоб функціонувати, жити. „Слово – не лише ідеальний адекват дійсності; будучи самою дійсністю (матеріальною, духовною), воно здатне поширюватися в просторі і часі, нести інформацію, випромінювати емоційно-експресивну енергію. Слово живе своїм життям” [6, с. 6–7]. І загальномовний словник має це відображати.

Недостатньо представлено в СУМі пасивні дієслова, здебільшого подано лише форми недоконаного виду. З погляду логіки кожна дія, яка виконувалась кимсь, по закінченні стає ним виконаною і має передаватися дієсловом доконаного виду (очевидно, з ремаркою *рідише*, оскільки можливі й інші засоби вираження).

Віддієслівні форми, особливо активні дієприкметники теперішнього часу, подаються у словнику порівняно рідко, хоч у мовленні вони досить поширені, а тому немає підстав їх вилучати чи обмежувати, вони мають бути засвідчені у словниках, можливо, з відповідними ремарками. Спроби заміни цих дієприкметників прикметниками на *-льний* не мають під собою ґрунту, адже дієприкметник означає виконувану в даний момент кимсь або чимсь дію (наприклад: *записуючий, пояснюючий*), а прикметник передає ознаку, характерну рису чого-небудь (пор.: *записувальний пристрій, пояснювальні слова*).

Рідко також наводяться в СУМі пасивні дієприкметники, утворювані від дієслів недоконаного виду, наприклад: *витримуваний, засвоюваний, розширюваний* і т. ін. Вони, в свою чергу, породжують виникнення абстрактних іменників на *-ність*. Як видається, не зайвими були б у Великому словнику й дієприслівники, які буквально відлучені від реєстру.

Не подані в СУМі *прислівники, службові слова, вигуки*, звуконаслідування, різного характеру утворення від них також мають зайняти місце в реєстрі загальномовного словника. „Кожне слово посідає своє місце у лексичному запасі мови, а всі разом вони творять її лексичну систему, певним чином організовану, та становлять велику цілість” [1, с. 6], яка об’єднує від однозвуккових одиниць мови (або міні-,

наноутворень типу **а, б, в**) до полікомпонентних слів-конструкцій. Словник упорядковує й відображає цю велику цілість – мову народу як його **н а й б і л ь ш и й с к а р б**, (хоч людина не задумується над цим і, можливо, так ніколи й не збагне істинної ролі мови в житті суспільства).

Незначну частину в загальномовному словнику мають становити слова іншомовного походження, діалектні, терміни тощо. У такому словнику вміщують загальновживану лексику, а не вузького використання (для цього є спеціальні видання). Обов'язково в загальномовному словнику мають подаватися складні випадки слововживання й написання.

На жаль, саме такого непростого матеріалу нерідко в словниках не знаходимо. Натомість є те, без чого можна обійтися. Ідеться про прикметники з часткою **не-** та утворені від них прислівники, іменники, розміщені на десятках сторінок словників. Вважається, якщо заперечна частка **не-** стоїть перед словом, вираженим будь-якою інформативною частиною мови, крім дієслова, і відсутнє ствердження, що зазначається після сполучника **а**, вона, тобто частка **не-**, має писатися зі словом разом, оскільки таке слово можна замінити близьким за значенням словом без заперечної частки, наприклад: неукраїнець, неістота, неедин, нетак, неуспіх тощо. Але натрапляємо на таке написання порівняно рідко, хоч однослівне написання відповідає правилу і деякі слова є в словниках. Дієприкметники, що вживаються у значенні прикметників, мають писатися з **не-** разом уже за іншим правилом. І таких слів якусь кількість подають словники. А прикметники з часткою **не-** подані у словниках, мабуть, усі. Та ще прислівники, утворені від прикметників, іменники на **-ість**. З погляду семантики не є переконливою мотивація щодо написання прикметників з **не-** разом та у зв'язку з цим доцільність подання їх у словниках. Правописній комісії слід би розв'язати це питання, щоб писати **не** окремо зі всіма частинами мови, крім випадків, коли слово без **не-** не вживається (слід розглядати і з позиції мовних стандартів). А поки що, хоч і пишуться нині прикметники з часткою **не-** разом, немає потреби їх подавати в такій кількості у словниках, адже значення їх досить прозоре – протилежне до того, яке має такий прикметник без заперечної частки (як і у дієслів та слів, належних до інших частин мови).

Загальномовний тлумачний словник як універсальний довідник представляє упорядкований лексичний склад мови, в якому слова реєстру подаються з наголосом, зазначаються закінчення змінюваних

слів (з обов'язковою ризикою перед закінченням, адже це не слова, а його частинки), належність слова до певної групи лексики (з використанням відповідних ремарок), частота вживання в мові (з використанням за потребою обмежувальної ремарки), інші відомості про слово як частину мови та його сполучуваність. Не має виправдання внесення у словники необґрунтованих змін. Так, у СУМі при перехідних дієсловах подавалась, як і належить, констатуюча ремарка *перех.* Замість неї в деяких словниках практикується наведення займенників *кого, що*. Але ж перехідні дієслова вживаються не тільки зі знахідним відмінком, а і з родовим, особливо при наявності частки **не**.

Наукового осмислення і виваження потребує у тлумачному словнику інтерпретація слів. Для цього розробляються чіткі зразки формул тлумачення. Слід, зокрема, переглянути тлумачення прикметників. У СУМі прикметники тлумачаться підрядними реченнями, без головного, і починаються словом **який**, що суперечить мовному стандарту та правомірності вживання таких конструкцій у наукових лінгвістичних працях. Зразком тлумачення прикметників має стати Словник інішомовних слів за редакцією члена-кореспондента О. С. Мельничука.

У тлумачному Словнику української мови в 11-ти томах широко представлена екземпліфікація, вона переконує користувачів словником у достовірності виділення значень і відтінків значень слова та їх тлумачення, що підтверджується наведенням прикладів-ілюстрацій. Це здійснювалось на основі вивчення ілюстративного матеріалу з функціонуванням даного слова в різних контекстах. „Переглядаючи застосування екземпліфікації у тлумачному словнику під кутом зору унаочнення показаних у дефініціях лексичних значень і відтінків значень, ще раз переконуємось, – писав Л. С. Паламарчук [8, с. 184], – у цілковитій раціональності твердження відомого чеського лінгвіста академіка Б. Гавранека про те, що „щедра документація контролює розробку і може її сама коригувати” [5, с. 122]. Ще краще, коли ілюстративний матеріал не тільки підтверджує, але й доповнює тлумачення, дає додаткову інформацію про значення слова.

Безперечно, ілюстрованими мають бути семантично стрижневі слова мови й реєстру загальномовного тлумачного словника. Це слова, що позначають назви людей, інших істот, предметів, явищ, ознак, властивостей, кількості, якості, дій і станів, вияву почуттів, уживаються для зв'язку слів у мові. Більшість похідних лексем, що утворюються за допомогою префіксів, суфіксів, закінчень, словоскладання, не

обов'язково потребують прикладів-ілюстрацій. Їх інтерпретація пов'язується з тим словом, від якого вони утворилися, і значення та функціонування не викликають сумнівів. Потрібні, звичайно, приклади-ілюстрації при переносних значеннях реєстрових слів та їх образному вживанні, а також при використанні лексем у порівнянні, в іншому значенні (дієприкметника, наприклад, у значенні прикметника). Без ілюстрування такі твердження не видаються переконливими. У будь-якому разі ілюстраціями можуть виступати короткі сполучення слів.

Екземпліфікація необхідна для з'ясування значень слів (тобто створення першого тлумачного словника), а далі тлумачення сприймаються як аксіома, без переконування й обґрунтування, тобто так, як переклад у двомовних словниках, що й продемонстрували видавці тлумачних словників, створених на основі СУМа. Вони не вважали за потрібне доводити правомірність поділу полісемантичних слів на значення та відтінки значень, а використали готові тлумачення й подали реєстр без прикладів-ілюстрацій, повністю використавши СУМ та окремі матеріали з інших словників.

Новий загальномовний тлумачний словник української мови як наукове видання має піднести на вищий щабель національну лексикографію як у плані репрезентування словникового складу мови, так і в дотриманні мовних стандартів у всіх складових частинах словникових статей та праці в цілому.

Розміщення реєстрових одиниць у загальномовному тлумачному словнику може бути як послівним, так і гніздовим, в Орфографічному словнику – традиційно послівним. Скільки ж у нашій мові слів, які можуть бути вміщені в нових словниках? Розмірковуючи над матеріалом поповнення, можна зазначити, що не менше 300 тисяч одиниць.

Окремого дослідження потребує подання в загальномовному тлумачному словнику фразеологізмів та інших стійких сполучень слів, а також синонімів (особливо у зв'язку з виходом спеціальних словників), з'ясування проблеми стандартів для їх дотримання у головній лексикографічній праці української нації.

Література

1. Ващенко В. Українська лексикологія. – Дніпропетровськ: ДДУ, 1979.
2. Великий зведений орфографічний словник сучасної української мови. – К.; Ірпінь: ВТФ Перун, 2003.

3. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.; Ірпінь: ВТФ Перун, 2001.
4. Вопросы языкознания. – М., 1971. – № 6.
5. Lexikografický sborník. – Братислава, 1953.
6. Мойсієнко А. Мова як світ світів // Українське мовознавство. – К., 2004. – Вип. 29-30.
7. Орфографічний словник української мови. – К.: Довіра, 1994.
8. Паламарчук Л. Українська радянська лексикографія. – К.: Наукова думка, 1978.
9. Словник іншомовних слів. – К.: Голов. ред УРЕ, 1974.
10. Словник української мови: В 11 т. – К.: Наукова думка, 1970–1980.
11. Словник фразеологізмів української мови. – К.: Наукова думка, 2003.

*Ірина Синиця, к. ф. н.**

Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні НАН України
УДК 161.1.81'38

ФУНКЦІОНУВАННЯ ТЕРМІНІВ У ПРАЦЯХ М. КОСТОМАРОВА

У статті досліджено функціонально-стилістичні ознаки слів-термінів у наукових працях М. Костомарова, встановлено закономірності та авторські особливості їх уживання в період формування наукового стилю, визначено способи експлікації значень термінів у тексті.

В історії розвитку науки початок формування спеціальних наукових знань пов'язують з не таким уже й далеким минулим. Систематизація понять більшості природничих наук відбувалася наприкінці XVIII ст. Так, терміни описової ботаніки були викладені К. Ліннеєм у 1751 р., єдині принципи систематичного опису тварин почали застосовувати з 1758 р., класифікацію хімічних елементів запровадив Д. Менделєєв у 1869–1871 рр. Термінування інших дисциплін відбувалося лише у XX ст. Проте вже давно встановленим і визнаним є те, що саме XIX ст. стало не лише періодом найактивнішого термінотворення, а й взагалі часом становлення науки та розвитку стилістичної системи в цілому, а також наукового стилю зокрема. Якщо про розвиток точних та

* © І. Синиця, 2005

природничих наук і їхніх термінологій у багатьох мовах створено чимало ґрунтовних досліджень, то гуманітарні дисципліни потребують ретельнішого аналізу. Хоч і тут є певні напрацювання (див., наприклад, праці Є. Верещагіна [1], Н. Москаленко [8], Т. Харитонової [12] та ін.). Свою увагу ми хочемо зосередити на аналізі деяких функціональних особливостей термінів – назв історичних понять у другій половині XIX ст.

Упродовж XIX ст. український народ дав значну кількість науковців. Наведемо, услід за Іваном Огієнком, деякі імена українських професорів: В. Антонович, Д. Багалій, О. Бодянський, І. Горбачевський (ректор Празького університету), П. Гулак-Артемівський (ректор Харківського університету), Я. Головацький, О. Єфименко, П. Житецький, О. Колесса, А. Кримський, В. Кукольник та І. Орлай (перші директори Ніжинського ліцею кн. Безбородька), М. Максимович (ректор Київського університету), Д. Мордовець, А. Метлинський, О. Потебня, М. Сумцов, Д. Овсянко-Куликовський, Д. Яворницький та ін. [10, с. 121, 124].

За спостереженнями В. Виноградова, саме XIX ст. стає періодом особливого впливу української теми та культури на російську культуру в цілому [2]. Цей вплив простежуємо і в тематичному спрямуванні багатьох історичних досліджень [6, с. 125–158]. У межах пропонованої статті ми не ставимо за мету визначити роль українських науковців у розвитку історії східного слов'янства, а спробуємо проаналізувати закономірності терміновживань у вказаний період на прикладі історичних розвідок **М. Костомарова**, з іменем якого пов'язують розвиток історичних знань в Україні.

Аналіз термінів і термінологічних словосполучень, які використовує у власних дослідженнях історик, дав змогу розділити їх на такі, що вільно функціонують у текстах, без будь-яких застережень з боку автора, і такі, що супроводжуються авторським коментарем. Як не дивно, але значну групу термінів, уведених до тексту без пояснень, становлять терміни іншомовного походження, які не мають тлумачень та коментарів. Автор вільно оперує такими словами, як *корпорация*, *декрет*, *инструкция*, *банниция*, *посол*, *сейм*, *конституция* та ін., створюючи необхідні словосполучення з ними та вводячи їх у речення: *Класс духовный составлял одну корпорацию, независимую от местных особенностей политического порядка* [7, т. 1, с. 45]; *Владислав издал декрет, осуждавший Вишневецкого на банницию. Вишневецкий приехал*

в Луцк на сеймик и...заставил шляхту принять составленную им инструкцию... [7, т. 4, с. 112]; Сеймовые послы, отправляясь с сеймика на сейм, получали инструкции...; Послы польской сеймовой Избы были не то, что члены законодательного собрания в каком-нибудь конституционном государстве [7, т. 4, с. 114]. Функціонування великої кількості термінів іншомовного походження без додаткового пояснення в історичних текстах другої половини XIX ст. свідчить про їхнє давнє запозичення російською мовою в цілому та засвоєння науковою мовою зокрема. До того ж, відсутність пояснень до цих слів може свідчити й про їхню зрозумілість широкому колу читачів, на яких орієнтувався М. Костомаров. Активне використання запозичених термінів зайвий раз підтверджує мудре зауваження І. Огієнка, який, вивчаючи запозичення в українській мові, указував: "Здоровий розум та приклад інших висококультурних мов виразно твердять, що здавна засвоєні чужі слова – то органічна, нормальна частина кожної мови..." [9, с. 118]. І хоч розвиток історичної науки як у Росії, так і в Україні лише починав набирати сили, проте мова наукових досліджень уже повноцінно використовує слова іншомовного походження як власну термінологію.

Тематичне спрямування наукових інтересів ученого, предмет та об'єкт вивчення, пов'язаний з цілком конкретною територією, її соціально-політичним устроєм, історичними, етнічними особливостями, вимагав для точнішої номінації досліджуваних явищ використання їхніх традиційних назв, які в умовах наукового історичного дослідження набували властивостей термінів. Описуючи, наприклад, склад війська князя Потоцького, дослідник уживає термін *кварцяное*, який коментує так: *Число всего польского войска определить трудно, потому что кварцяного (наемного, получавшего жалованье по четвертям года, на содержание которого определялась кварта, т. е. четвертая часть доходов, платимая в казну старостами и державцами королевских имений) с Потоцким было шесть тысяч...* [7, т. 4, с. 155]. Пристосовуючись до умов російського тексту, М. Костомаров цілком міг би, на нашу думку, замість *кварцяного* запропонувати термін *четвертное*, утворивши відповідний аналог з російських коренів, чому сприяло й авторське визначення цього слова, і його існування в російській мові [5, т. 4, с. 601; 11, т. 4, с. 352]. Крім того, в російській мові *кварцяной* називає предмет, виготовлений з кварцу [5, т. 2, с. 102]. Проте, вибравши цей варіант і ввівши до тексту наукового дослідження з відповідними поясненнями, автор цим сприяв експлікації

культурологічного потенціалу, що активізувався в лексеми в іншомовному контексті.

Часто М. Костомаров дає означення незрозумілому слову-терміну лише біля першого його вживання, наступні подає без будь-яких коментарів. Наприклад: *...Хмельницький взяв у сонного шапку и платок, и позвал своего джуру, - так назывались молодые козаки, которые служили у старых, подобно как у западных рыцарей армигеры* [7, т. 4, с. 136]. Далі в тексті термін *джура* не має ні пояснень, ні відсилок до попереднього вживання: *Джура ночью прискакал в Черкасы. ... Джура отыскал погребец и ускакал с привилегией* [7, т. 4, с. 136]. Попри відоме вживання цієї лексеми у вказаному значенні в текстах українських народних пісень [4, т. 1, с. 377], дослідник вважав за необхідне пояснити її значення, оскільки російськомовний читач міг не знати цього слова, або ж автор прагнув бути точним у будь-якому слововживанні в науковому дослідженні.

Пояснення подано не тільки до слів, запозичених з інших мов. Цінність таких пояснень полягає в можливості їх зіставлення з наявними словниковими тлумаченнями. Так, наприклад, В. Даль характеризує *байдак* як річкове судно, що плавало по Дніпру, мало певні довжину й ширину, піднімало десять-п'ятнадцять тонн [5, т. 1, с. 38]. Як назву великого річкового судна тлумачить його і Б. Грінченко [4, т. 1, с. 20]. М. Фасмер додає про використання таких суден і на Волзі, вказує на ймовірність його запозичення із східних мов [11, т. 1, с. 107]. М. Костомаров уживає таку номінацію тільки для дніпровських суден, до того ж, чимось покритих зверху: *...он должен был плыть по Днепру вниз на байдаках (так назывались большие обитые суда)* [7, т. 4, с. 156]. Саме такої ознаки немає в інших словникових тлумаченнях.

Цікавим видається використання в російському тексті українських слів з відповідним поясненням автора: *...по южнорусской земле кружили отряды, которые назывались загонами. В старину это имя давалось татарским полчищам, но теперь оно означало русских военных охотников, преимущественно беглых и непокорных владельческих крестьян...* [7, т. 4, с. 181]; *Таких загонов было безъ-личь, по выражению летописи* [7, т. 4, с. 184] та ін. Про функціональне обмеження таких термінів історичними текстами свідчить відсутність їх із вказаними значеннями в російській мові, що фіксують словники. Намагаючись бути точним і коректним не лише до фактичного матеріалу, а й до номінації певного історичного явища, предмета, особи,

автор практикує паралельне розташування в тексті російського та іншомовного терміна, навіть з близькоконтактної мови.

Увага М. Костомарова до слововживань, намагання бути точним у витлумаченні того чи іншого поняття та його номінації дає підстави іноді простежити не лише історію його виникнення, але й певні відмінності культурологічного характеру. Так, для позначення традиційного для історичних розвідок поняття «данина» він залежно від об'єкта свого дослідження використовує декілька термінів. Говорячи про період Давньої Русі, автор послуговується терміном *полюдье*, виділяючи його курсивом і пояснюючи одразу соціально-економічні відмінності в його застосуванні, які формують основу лексико-семантичного значення цього терміна: *Русские князья ограничивались только сбором дани, так называемым полюдьем. Дань эта и способ ее собирания могли быть то легче, то обременительнее..., но не падали на народы тягостию постоянного управления, введением чужих обычаев, вмешательством в их домашние дела...* [7, т. 1, с. 7]. Словникові матеріали [4, т. 3, с. 291; 5, т. 3, с. 268; 11, т. 3, с. 321] пояснення слова *полюдье* обмежують лише його лексичним значенням, не коментуючи сутності та соціально-економічних наслідків цього явища.

Для представників монголо-татар данина – це *харач*: *Харач (дань), наложенный на них султанами, в начале простирался на каждое княжество до 2.000 червонцев, но в половине XVI века он достигал уже 60.000 червонцев.* [7, т. 1, с. 289]. Поляки ж називали його *упоминком*: *...еще в 1644 году они прекратили платеж хану тех денег, которые поляки называли упоминком, а татары просто данью.* [7, т. 4, с. 122]. Слід відзначити відмінність у значенні термінів *упоминок* (данина) та *поминок* (подарунок), на яку вказує вчений: *Подарки или поминки, как говорилось в те времена, были выражением внимания и уважения; кому давали поминки, того, значит, признавали важным и влиятельным лицом, нуждались в нем* [7, т. 4, с. 126]. Перший термін позначає вимушену сплату накладеної данини, другий термін – пожертву за власним бажанням як ознаку визнання поважності посади, яку обіймає та чи та особа. Даючи паралельні номінації певних понять різними мовами, автор, на нашу думку, не лише дотримується критерію історичності в зображенні певних обставин, а й відтворює їх історико-лінгвокультурологічні особливості.

Характерною особливістю наукового стилю М. Костомарова вважаємо, так би мовити, “дискретне” подання значень термінів,

остаточне витлумачення яких можна схарактеризувати як таке, що постало внаслідок поступового розвитку його початкового варіанта. Простежимо за тим, як автор експлікує в тексті усі тонкощі поняття, вираженого терміном *вече*: *Вечевое начало было родное всем Славянам Русским. Повсюду, как коренное учреждение народное, является вЪче, народное сборище. Самое выражение вече есть название общее всем Славянам Русским, как в Киеве и на Волыни, так и в Ростове и Новгороде; во всех углах и краях Руси употребляют одно и то же название самого драгоценного и важнейшего явления народной самобытности* [7, т. 1, с. 15]; *Вечевое устройство должно было действовать соединительно на Русский народ. Уже одно общее имя вече у всех Русско-Славянских народов к этому располагало* [7, т. 1, с. 16]; *Старые славянские понятия об общественном строе признавали за источник общей народной правды волю народа, приговор вече, из кого бы то ни состоял этот народ, как бы ни собиралось это вече* [7, т. 1, с. 41]; *Князя Всеволода Юрьевича избирают Владимирцы на вече* [7, т. 1, с. 46]; *В полдень ударили довшии в котлы – так начиналось запорожское вече* [7, т. 4, с. 152]. Уже в другому реченні дослідник визначає його як “народне зібрання”, проте не обмежується цим. У подальшому викладі історик додає певні етимологічні (спільність походження та значення), соціальні (суспільний устрій на основі єдності, рівності, правди), культурологічні (традиції зібрання та ставлення до нього людей) відтінки згаданого поняття. Таке багатоаспектне подання слова сприяє максимальному представленню в тексті наукового історичного дослідження поняття, названого цим словом. Дискретно подаючи різні складники поняття, але постійно підтримуючи за допомогою лексичних повторів дистантний зв’язок, результатом якого є формування і закріплення за словом термінологічного значення, автор створює оригінальне, притаманне йому визначення терміна, яке ми пропонуємо назвати **прогресивним текстовим**: *прогресивним*, оскільки визначення подається не одразу, не одноразово, а поступово, поповнюючи й розвиваючи певні відтінки значення; *текстовим*, тому що прогресивність значення лексеми може актуалізуватися лише в межах певного тексту. Прогресивним текстовим визначенням у працях М. Костомарова є також і тлумачення терміна *козак*, аналізові якого присвячені інші наші публікації.

Звертають на себе увагу й прийоми введення пояснень до тексту, серед яких М. Костомаров надає перевагу таким: 1) за допомогою

словосполучення *так називались*; 2) пояснювальних конструкцій *то есть (т. е.)* та под.: *...главная обязанность короля состояла в раздаче королевщин (т.е. староств, экономий и других имений под наименованиями данин, лен, эмфитеутов)...* [7, т. 4, с. 111]; 3) даючи варіант терміна в дужках: *...он вступил шереговым (рядовым) жолнером в кварцяное войско* [7, т. 4, с. 164], *Поляки взяли в плен девять татар и одного козака, который, как оказалось, был бут (переводчик, или толмач)...* [7, т. 4, с. 168]; 4) розташовуючи його після коми: *...как коренное учреждение народное, является вБче, народное сборище* [7, т. 1, с. 15].

Отже, в історичних працях М. Костомарова функціонують різні за походженням, способом та прийомами експлікації значень терміни. Більшість із них утворена внаслідок використання внутрішніх ресурсів мови (надання наявним словам інших значень), внаслідок запозичення термінів з інших мов, тобто за допомогою тих самих способів, що використовуються для поповнення термінології і в сучасних мовах. Порівняльний аналіз словникових значень та авторських тлумачень терміна дав змогу виявити семантичні відмінності між словом та терміном.

Література

1. Верещагин Е. У истоков славянской философской терминологии: ментализация как прием терминотворчества // Вопросы языкознания. – 1982. – № 6. – С. 105–114.
2. Виноградов В. Очерки по истории русского литературного языка XVII – XIX вв. – М., 1934.
3. В. Виноградов. Язык Гоголя. – М., 1936.
4. Грінченко Б. Словарь української мови: В 4 т. – К.: Наук. думка, 1996–1997.
5. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Русский язык, 1981–1982 – Т. 1–4.
6. Комаров А. Украинский язык, фольклор и литература в русском обществе начала XIX века // Уч. зап. ЛГУ, № 47. – Филологические науки. – Л., 1939 – Вып. 4.
7. Костомаров Н. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. Кн. 1, 4. – СПб, 1903 – 1906.
8. Москаленко Н. Нарис історії української граматичної термінології. – К.: Радянська школа, 1959.
9. Огієнко І. Чужі впливи на українську мову // Рідна мова. Ч. 4. – 1933 – Ч. 4.

10. Огієнко І. Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу. Репринтне відтворення видання 1918 р. – К., 1991.
11. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М.: Астрель, АСТ, 2003.
12. Харитоновна Т. Джерела філософської термінології. – К.: Наук. думка, 1992.

*Лідія Тищенко**

Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 161.2.81'374.373.46

СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ОФІЦІЙНО-ДІЛОВОЇ ЛЕКСИКИ В 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Кілька бурхливих років (1917 – 1920) боротьби за утвердження української державності зумовили кардинальні зміни в статусі української мови [17, с. 61].

Доба української революції (1917 – 1920 рр.) багата на позитивні приклади з історії української мови. Адже саме тоді в розвитку української мови, наголошував Ю. Шевельов, сталися зміни, що набули значення вирішальних для всіх українських земель [17, с. 69]. Варто зазначити, що цитована праця Ю. Шевельова впродовж тривалого часу була єдиним дослідженням, присвяченим мовній політиці українських урядів 1917 – 1930 рр. Написана у 80-і рр. ХХст., вона подавала об'єктивну лінгвістичну картину внутрішнього розвитку української мови в І-й половині ХХ ст. на засадах соціолінгвістики.

Обґрунтовуючи методологію свого дослідження, Ю. Шевельов зазначав, що прагнув з'ясувати не лише те, як розвивається мова, а й чому саме *так* [17, с. 7]. Щоправда, дослідження “історичних чинників” мовного законодавства (змін політичного курсу, соціальних зрушень), що впливали на вживання й оформлення мови, було ускладнене недоступністю архівних матеріалів, територіальною відірваністю автора й неможливістю оцінити ситуацію зсередини та відсутністю науково обґрунтованих, об'єктивних досліджень окресленого кола проблем суміжними дисциплінами – історією, демографією, соціологією, психологією, політологією тощо.

* © Л. Тищенко, 2005

Так, міністр шляхів гетьманського уряду¹ Б. Бутенко передбачав упровадження української мови як мови діловодства [6]; було організовано курси українознавства для працівників міністерства й відповідальність за невиконання припису [5]; упроваджено українську термінологію [7]; створено офіційне українськомовне періодичне видання “Часопис Міністерства шляхів”.

У загальних рисах окреслив Ю. Шевельов і напрямки корпусної мовної політики, суб'єктами якої за тих років були УАН, Міністерство освіти, періодична преса. Утім, до проблем нормалізації літературної мови, розвитку національних терміносистем, кодифікації правопису дослідник звертається і в інших працях [16, с. 8–30, с. 2–57, с. 58–93].

Висвітленню проблем мовної політики досліджуваного періоду приділив увагу Ю. Прадід у статті “Мовне питання в українських конституціях XX століття” [12, с. 17–22] та “Мовна політика Центральної Ради” [11, с. 15–22]. У працях дослідник аналізує законодавче регулювання мовних проблем в Україні, наголошуючи на актуальності розвитку нової галузі мовознавства – юридичної лінгвістики. Головним завданням Ю. Прадіда вважає аналіз юридичного аспекту нормативних актів, що стосувалися мови. Адже законодавче забезпечення мовної політики належить до її найпомітніших (зовнішніх) ознак. Власне, це той структурний рівень мовнонормалізаторських заходів, який можна вважати презентативним. Здебільшого мовну політику держави оцінюють за мовним законодавством. Аналізуючи тексти універсалів Центральної Ради, обіжників розпорядження урядовців, проекти Конституцій, тексти законів, Ю. Прадід прагне з'ясувати наміри українських урядів щодо розв'язання мовних проблем. Дослідник доходить висновку, що, зрештою, Центральна Рада, незважаючи на короткий термін свого перебування при владі, заклала законодавчі основи розв'язання мовного питання в Україні [12, с. 20].

Законодавчим актом, де вперше за досліджуваний період було вжито термін “державна мова” стосовно української, став закон “Про запровадження української мови у банківській і торговій сфері”, схвалений Центральною Радою 24 березня 1918 року [14]. У тексті

¹ Перший крок до створення українського уряду зроблено вже в березні 1917 року в Києві: Товариство українських поступовців створило Українську Центральну Раду, яка була при владі до квітня 1918 року. Тимчасовий уряд Росії правив з лютого по листопад 1917 року. Державний переворот 29 квітня 1918 року позбавив ЦР влади. Проголошено гетьманат на чолі з гетьманом П. Скоропадським, який протримався до грудня 1918 року.

закону українську мову як державну протиставлено іншим: „..всякого роду написи, вівіски тощо на торгівельно-промислових, банкових та подібних закладах і конторах повинні писатися державною мовою, окрім інших мов (коли б такими мовами ті написи були написані); при тім написи українською мовою мають бути на основній частині всього напису, на чільнім місці”. Реалізувати цей закон були покликані численні розпорядження, накази, циркуляри Ради Народних Міністрів УНР. Так, упродовж квітня 1918 року на сторінках урядової газети “Вісник Ради Народних Міністрів УНР” було опубліковано “Циркуляр про українізацію судових установ”, “Циркуляр про українізацію установ фінансових справ”, “Наказ про ведення діловодства Міністерства харчових справ на українській мові” [13].

Тексти офіційних документів ретельно редагували. За доби Центральної Ради підготовкою документації до друку опікувалося Генеральне Писарство. Згадували й про створення за часів П. Скоропадського у структурі Державної Канцелярії Термінологічної комісії, яку очолив А. Кримський. До повноважень комісії належало редагування текстів офіційних документів з боку мови (термінології, стилістики, правопису). Так, П. Скоропадський видав закон, згідно з яким назву “*корчемна сторожа*” змінено на назву “*фінансова охорона*” [2]. Усталення термінів прагнули досягти тлумаченням деяких слів безпосередньо в текстах нормативних актів – своєрідними глосами. Наприклад, у тексті “*Обіжника в справі надсилення статистичних відомостей*” (№ 435 від 30 квітня 1918 р.) добором синоніма витлумачено слово “*речинці*” (строки) [1, с. 11]. В уряді Директорії працював авторитетний учений-мовознавець І. Огієнко, який особисто підготував тексти багатьох урядових розпоряджень.

Чимало прикладів мовнореформаторської активності наводить з мови офіційних документів Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР Ю. Шевельов. На думку вченого, уживана в тогочасному політичному дискурсі суспільна та правнича термінологія яскраво свідчить про романтичний напрям у поглядах на мову. Так, обстоюючи принцип історичного романтизму в галузі термінотворення, уряд УНР схилився до відновлення термінології козацької держави XVII ст. Відповідно “урочисті оголошення Центральної Ради звалися *універсалами*, парламент мав називатися *сойм*, державний секретар – *генеральним писарем*, губернії ставали *землями*. Грошовими одиницями були *карбованець*, *гривня* і *шаг*. Військові ранги починалися з *ройового*,

а далі йшли: *чотовий, бунчужний, півсотенний, сотник, курінний, полковник, отаман*”, – наголошує Ю. Шевельов [14, с. 67].

Ця тенденція простежується і в документах Гетьманату, пор.: керівник держави – *гетьман*, охорона гетьмана – *сердюки*, військові ранги – *гуртковий, ройовий, чотовий, значковий, сотник, булавний, старшина, осавул, полковник, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний* і т. ін.; звертання гетьмана до народу – *грамота*. Прикметно, що керівник Директорії УНР мав титул *головного отамана*.

Уживання історизмів як термінів, безумовно, мало символічне значення: доводило тяглість державотворчих традицій українського народу. Тож уведення їх до терміносистем було політичним заходом: терміни-історизми якнайкраще узгоджувалися з політичною ідеологією українських урядів. Проте вбачати в цьому заході тенденції до самоізоляції немає підстав. У тогочасній суспільній термінології широко вживаними були й слова-інтернаціоналізми: *генеральний секретаріат, революція, комітет, сесія, фінансова комісія, проект, протокол, меморандум, декларація, статутбюро, автономія* (з офіційних документів УНР), *рада міністрів, державний сенат, державний секретар, юридичний департамент, кодифікація законів, інституція, комісар* (з документів Гетьманату), *директорія, трудовий конгрес, кабінет міністрів* (з документів Директорії).

Мова офіційних документів урядів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР є важливим джерелом для з'ясування тенденцій устійнення нормативно-стилістичної сфери. Як зауважує С. Єрмоленко, “зміна суспільного статусу української мови закономірно спричинилася до розширення стилістики офіційно-ділового спілкування” [1, с. 28].

Тогочасний офіційний дискурс свідчить про жанрове розмаїття текстів офіційно-ділового стилю. Урядові документи за того періоду оформлювали як *закони, накази, обіжники, протоколи (журнали), доповідні записки, звіти, інструкції, оголошення*. Уживаними були жанри – симбіози офіційно-ділового та публіцистичних стилів: *відозви, грамоти, універсали, декларації*. Архівні матеріали та газетні публікації свідчать про становлення й розвиток українського справочинства як основної сфери застосування офіційно-ділового стилю. Зразки різноманітної ділової документації часом затверджувалися спеціальними законами (наприклад, запропонований державою стандарт оформлення документів для обліку населення [15], а часом міністерськими розпорядженнями, приміром, обіжник Міністерства

освіти від 22 листопада 1917 р. з пропозиціями як поліпшити роботу діловодів [4; 10]).

Стилістичний аналіз зразків офіційно-ділової документації досліджуваного періоду дає змогу зробити висновок про початковий етап формування таких підтипів офіційно-ділового стилю, як законодавчий та адміністративно-канцелярський. Щоправда, для того процесу характерною була увага не до канонізації слововживання, а до чіткого оформлення, дотримання зовнішньої форми документів. Саме про чіткість оформлення документів ішлося в більшості тогочасних приписів [2; 8]. Мовне оформлення зразків тогочасного офіційно-ділового стилю свідчить про тенденції до калькування аналогічних зразків російського канцеляриту. Для такого висновку дає підстави аналіз схвалених законом текстів домових та квартирних книжок.

Уживання активних дієприкметників *прибувших, мешкаючих, будуючих, керуючі, тримаючих, управляючий, служачі* вказує на те, що за зразок оформлення ділової документації за тих років вправи російські відповідники.

Прагнучи подолати формальне ставлення до справи українізації сфери офіційного спілкування, уряд Директорії схвалив розпорядження *“Про негайну та строго коректну українізацію місцевих установ”*, яке зобов’язувало покласти край уживанню неможливої макаронічної мови, що складалася за допомогою словника російських слів та перекручених українських [9].

Варто наголосити, що функціональна диференціація української мови впродовж досліджуваного періоду суттєво поглибилася. Тексти урядових документів удосконалювалися, стаючи дедалі чіткішими, однозначнішими. А це говорить про активне формування офіційно-ділового стилю мови. Навіть недостатня мовна освіта, російськомовність багатьох чиновників, відсутність словників та наукових рекомендацій не могли стримати бурхливої мовної стихії. Тож державотворча діяльність українських урядів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР заклала підвалини розвитку української ділової мови.

Отже, кардинальні статусні зміни, що відбулися впродовж 1917–1920-х років помітно вплинули на корпус української мови: посилилася стильова диференціація мови, активізувалися термінотворчі процеси внормування правопису й слововживання. Важливо, що ці перетворення стану української мови були зумовлені мовною політикою українських

урядів Центральної Ради, Гетьманату та Директорії УНР і мали ознаки керованого процесу, підпорядкованого чітко сформульованій меті – фактичному (а не лише юридичному) удержавленню української мови.

Література

1. Єрмоленко С. Стилїстика сучасної української літературної мови в контексті слов'янських стилістик // Мовознавство. – 1998. – № 2.
2. Закон про зміну назв і посад і про встановлення роспису платні служачих в Акцизних Інституціях, Центральній Хімічній Лабораторії й Скарбових Монополіях Міністерства Фінансів // Державний Вісник. – 1918. – № 33.
3. Зразки оформлення міжнародних переводів по поштово-телеграфному відомству // Державний Вісник. – 1918. – № 8.
4. Інструкція по веденню діловодства. – ЦДАВО України. Ф. 2581. – Опис 1. – Спр. 46. – Арк. 1–2.
5. Наказ про заснування на залізниці курсів по українознавству, Програма навчання української мови і діловодства на шляхах України // Державний Вісник. – 1918. – № 18.
6. Наказ про надсилку всіма інституціями Міністерства шляхів листувань на українській мові // Державний Вісник. – 1918. – № 44.
7. Наказ про утворення Термінологічної Комісії // Державний Вісник. – 1918. – № 44.
8. Наказ про тимчасові посвідчення на проїзд на залізницях // Державний Вісник. – 1918. – № 5.
9. Обіжник про негайну та строго коректну українізацію місцевих установ Міністерства Внутрішніх справ від 23 грудня 1918 року // Державний вісник. – 1918. – № 33.
10. Обіжник про технічну сторону виготовлення матеріалів призначених для опублікування в “Вістнику Ради Міністрів” –ЦДАВО України. – Ф. 2581. – Опис 1. – Спр. 28. – Арк. 28.
11. Прадід Ю. Мовна політика Центральної Ради // Українська мова. 2002. – № 3.
12. Прадід Ю. Мовне питання в українських конституціях XX століття // Мовознавство. – 2002. – № 1.
13. Рудий Г. Газетна періодика – джерело вивчення проблем української культури 1917–1920 рр. – К.: Інститут історії України НАН України. – 2000.
14. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. – К.: Наукова думка, 1997.

15. Устава про учот населення в містах і міських оселях Української держави // Державний Вісник. – 1918. – № 3.
16. Шевельов Ю. Портрети українських мовознавців. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2002.
17. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині XX століття (1900–1940): Стан і статус. – Чернівці: Рута, 1998.

Тетяна Скоп'юк, к. ф. н.*

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
УДК 811.111'374

СЕМАНТИЧНИЙ РОЗВИТОК ЛЕКСИКИ СУЧАСНОЇ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ

Постійний розвиток словникового складу зумовлюється тим, що він у дійсному стані ніколи не може відбити всю безмежність людського досвіду, безмежність навколишнього світу [1]. Лінгвістичні та соціолінгвістичні аспекти розвитку, збагачення словникового складу завжди були в центрі уваги мовознавців. Їх аналіз дає змогу зрозуміти тенденції розвитку мови взагалі, висвітлити проблему мови та її середовища.

Значне кількісне зростання нових надходжень в англійську мову зробило необхідним публікацію у Великобританії та США словників та довідників, які реєструють нові слова та словосполучення, що з'явилися протягом одного-двох останніх років. Аналіз словників неологізмів, матеріалів періодичної преси англomовних країн свідчить, що кількісні зміни у словниковому складі спричинили і якісні зміни шляхів та засобів збагачення, особливо зміни в системі словотвору, в напрямках та тенденціях семантичного розвитку лексики. Виникає необхідність комплексного дослідження процесів та явищ, пов'язаних із розвитком словникового складу англійської мови в останні десятиліття.

Поповнення словникового складу є наслідком двох головних процесів: “процесів зростання” (processes of growth), завдяки яким у мову входять

* © Т. Скоп'юк, 2005

нові слова, і “процесів змін” (processes of change), завдяки яким наявні одиниці зазнають змін значення [2].

Під час дослідження “процесів змін” може виникнути проблема диференціації нових лексем і нових лексико-семантичних варіантів (проблема омонімії – полісемії). Ми дотримуємося загальноприйнятого погляду: якщо між значеннями полісемантичного слова зберігається семантичний зв’язок, ми маємо справу з однією лексемою, що представлена кількома лексико-семантичними варіантами [3].

Аналіз семантичних неологізмів, які становлять більше 20% від загальної кількості інновацій 80–90-х років, дає підстави виокремити три основні напрямки функціонально-семантичного розвитку англійської лексики. По-перше, це термінологізація, спеціалізація слів, їх використання у вузькоспеціальних значеннях; по-друге, це перетермінологізація, зміна значення у зв’язку з міграцією слів з одної терміносистеми в іншу; по-третє, – це детермінологізація – перехід термінів у слова загального вжитку.

Термінологізацію (спеціалізацію) слів можна демонструвати на нових комп’ютерних термінах (bus, icon, loop, menu, packet, window), на неологізмах ділової сфери спілкування (core, focus, get-together, hostile, niche, player, suitor). Комп’ютерні неологізми добре ілюструють також процес перетермінологізації, зокрема, використання термінів медицини як комп’ютерних (allergy, disinfection, hygiene, immune, infection, vaccine, virus). Цей процес відбивають також терміни різних сфер науки та техніки, які слугують для позначення понять та явищ економіки, бізнесу, особливо складні слова (boiler-room, daisy-chain, free-fall, poison-pill, rocket-scientist). Медичний термін shock-therapy (shock-treatment) широко вживається, наприклад, для позначення радикальних економічних реформ, “шокової терапії”:

Shock therapy is necessary. The alternative is for Tokio to become a local market. (The Economist, Nov. 16, 1996) [Шокова терапія необхідна. Альтернатива для Токіо – це стати місцевим ринком].

Процес перетермінологізації простежується і на прикладі самих лексичних неологізмів. Слово meltdown виникло в другій половині 80-х років як термін ядерної енергетики “розплавлення ядра атомного реактора”. Згодом цей неологізм почав функціонувати і як термін

економічної сфери життя для позначення краху, повного розвалу, зруйнування (економіки, валюти, організації):

But in 1995, with meltedown of the Mexican economy from the peso devaluation the US trade deficit with Mexico ballooned to \$ 15.4 billion. (US News And World Report, Oct. 28, 1996) [Але в 1995 з повним розвалом мексиканської економіки від девальвації песо дефіцит американської торгівлі з Мексикою роздувся до 15,4 біліонів американських доларів].

But mergermania in the investment, banking world combined with the delayed impact of last year's meltedown in the bond markets is taking its toll. (The Times; July 27, 1995) [Злиття капіталовкладень банківський світ об'єднав із затяжним імпульсом минулорічного розвалу в ринковій мережі].

Науково-технічна революція, яка супроводжується широким впровадженням у повсякденне життя сучасної техніки, зумовлює процес детермінологізації, яка в багатьох випадках пов'язана з переносом значення (stand alone, up-and-running, user-friendly, high-octane, haemorrhage):

Because so few stand-alone corporate brokers remain, Hoare has a good shot. (The Economist, Apr., 20, 1996) [Хоар має перевагу, тому що не так багато залишилося корпоративних незалежних брокерів].

Gerstner went to Harvard business school and then to McKinsey in the launch of his high-octane career. (Fortune, Apr., 14, 1997) [Г. пішов до Гарвардської школи бізнесу, а потім до Мак Кінзі на початку своєї крутої кар'єри].

Аналізуючи механізм творення семантичних неологізмів, слід відзначити велику роль метафоричного переносу, про що свідчать наведені приклади в усіх трьох напрямках семантичного розвитку. Метафоричний перенос можна демонструвати на інших прикладах семантичних інновацій. Слова dragon, tiger, наприклад, у нових значеннях позначають країни Південно-Східної Азії, що бурхливо розвиваються. Слово Chernobil' позначає екологічно забруднену

місцевість, а слово *sunrise* має значення “перспективний, новий”. Слово *suitor* вживається в новому значенні “потенційний покупець фірми”:

It isn't hard to deduce that alliance is for sale. Bianco declined to comment on talk about another suitor. (Business Week, July, 1, 1996) [Не важко простежити, що об'єднання існує для продажу. Біанко відмовився назвати потенційного покупця].

Розвиток нових метафоричних значень можна спостерігати і на прикладі самих лексичних неологізмів. Слово *gridlock* виникло для означення зупинки транспортного руху, а сьогодні це найчастіше – безвихідь або руйнування системи, організації:

Gore is the one, who breaks Oval office gridlock about appointment. (Newsweek, Dec. 23, 1996) [Гор – це людина, яка не приходить у зазначений час до офісу].

Часто нові значення виникають унаслідок метонімічних переносів, які ґрунтуються на асоціаціях, на реальних зв'язках між поняттями. Слово *lifestyle*, наприклад, означає політику маркетингу, яка спрямована на створення відповідності товарів стилю життя певної соціальної групи, а також політичну агітацію, спрямовану на конкретну категорію виборців; слово *suit* уживається в новому значенні “адміністратор, менеджер, особливо той, хто не займається виробництвом”. Семантичний неологізм *bubblegum* означає кіно, літературний або музичний твір для дітей та юнацтва, складний іменник – *grey hair* в американському варіанті вживається на означення людини похилого віку:

McDonald's thinks grey-hairs are smart and dependable and make great role models for young employees. (Fortune, Sept., 9, 1966) [Погляди старого Мак Дональда різкі й заслуговують на довіру. Вони мають великий вплив на молодих службовців].

It's not for the under-12 set, but “Barbie girl” has been the summer's bubblegummiest hit. (Newsweek, Sept., 22, 1997) [Для тих, кому не більше 12, “Барбі” стала справжнім хітом сезону].

У разі виникнення в мовної одиниці кількох нових лексико-семантичних варіантів спостерігають дію різних механізмів змін. Слово couch здобуло метонімічне значення “спостереження, лікування людини лікарем-психіатром або психоаналітиком” в силу асоціації між поняттями “кушетка” та “психоаналітик” (ця асоціація набула статусу символу). І вже на базі цього нового значення ґрунтується метафорика ще одного нового лексико-семантичного варіанта слова couch – “ретельний аналіз діяльності, політики”.

У деяких випадках механізм виникнення переносного значення може будуватися і на метафорі, і на метонімії одночасно. Це стосується, наприклад, нового значення дієслова – grey “старіти, мати велику частку літніх людей (про населення країни)”. Слово designer у значеннях “стильний, фешенебельний; зроблений модельєром” (designer drug, designer suit, designer dlasses, designer movie) також є випадком сполучення різних засобів у лінгвістичному механізмі з урахуванням того, що це слово дуже часто використовується в рекламних цілях для привернення уваги потенційних покупців до звичайних речей, зробити їх модними (designer stubble, designer water):

Consequently the magic word was promiscuously applied to almost any product: designer jeans, designer kitchens, designer bed-linen, designer pasta, designer water, designer stubble, designer pets, designer babies. (Weekend Guardian, Dec., 16, 1989) [Отже, магічне слово було нерозбірливо вжито до будь-якого виробу: стильні джинси, стильні кухні, стильна постільна білизна].

By working hard, this young entrepreneur in designer glasses believes that he can build Poland's biggest telecom company. (Business Week, July, 1, 1996) [Багато працюючи, цей молодий антрепренер у стильних окулярах був упевнений у тому, що він зможе побудувати найбільшу телекомкомпанію в Польщі].

Еволюція переносного значення слова executive нагадує попередню одиницю. Слово executive у 80-ті роки почало функціонувати в значенні “такий, що належить до вищого рівня розкоші, фешенебельності” (асоціація зі стилем життя “виконавчих директорів”, вищих адміністраторів корпорацій), але згодом часте його вживання в мові

реклами призвело до певного “стирання” ступеня фешенебельності, наприклад, “executive goods are expensive and fashionable”, або:

Accommodation in executive homes near London, Oxford and Windsor. . . (Newsweek, Jan., 13 1997) [Зручності у фешенебельних домах поблизу Лондона, Оксфорда й Віндзора].

Зазначимо, що мова торговельної реклами сприяє виникненню значної кількості семантичних неологізмів, оскільки в ній є постійне прагнення замінити вже стерті слова новими гіперболізованими словами-символами. Так, через деякий час на зміну слову *designer* для позначення нової речі прийшло слово *badge*, а в останні роки – неологізм *director* та певною мірою слово *power*:

Now that the aqua purificada has replaced coffee and soda as the power drink, executives everywhere find themselves quaffing it at high level meetings. (Fortune, Dec., 25, 1995) [Зараз напій “aqua purificada” замінив каву та содову як модний, усі вважають за належне вживати його на зустрічах високого рівня].

Слід також зупинитися на неологізмах, які виникли на базі власних імен, особливо на автономастичних словах та сполученнях, до складу яких входять імена та прізвища з узагальненим, символічним значенням. Часто вживають, наприклад, слово *Rambo* як символ примітивної, жорстокої, агресивної людини; слово *Barbie* – для позначення еталона стандартної жіночої краси. (“Рембо” – ім’я головного персонажа епонімічних фільмів, “Барбі” – ім’я ляльки популярної серії іграшок). До подібних неологізмів належать також слова *Annabel* – “політичний діяч, член лейбористської партії Шотландії, виходець із середніх класів і слово *Jimmy* – “політичний діяч, член лейбористської партії Шотландії, який є представником робітничого класу”:

The Scitish Labour Group has a sharp dividing line between the “Jimmies” and “Annabels”, the Jimmies are the working class MPs, the guys who left school at 15, who come from manual occupations. They sit together in the tea-rooms and for most part do not mix with the university-educated high-fliers, the “Annabels”. (Guardian, May, 8, 1997) [Шотландська робітничка партія різко розмежовує “Jimmies” та “Annabels”, “Jimmies” – це робітничий

клас членів парламенту, хлопці, які закінчили школу в 15 років, трудівники фізичної праці. Вони сидять поруч у чайних і не змішуються з випускниками університету "Annabels"].

Часто внесок таких одиниць у словниковий склад збільшується за рахунок тих новоутворень, які виникають на їхній базі. Слово Rambo, наприклад, стало основою для неологізмів, які вже увійшли в англійську мову: Ramboesque, Ramboism, Rambo killing. На базі власного імені Barbie виникли такі неологізми, як дієслово barbify, прикметник barbie-like. Персонаж літературного твору Frankenstein увійшов до складу жартівливого позначення продуктів харчування, вироблених шляхом генної інженерії – Frankenstein food.

Цілу низку інновацій породило слово Disney, в основі якого теж лежить прізвище. Серед цих інновацій можна зазначити дієслова to disney, to disneyfy, іменники disneyfication, disneyization. Слово McDonald не тільки стало символом їжі, але й основою для кількох неологізмів, пов'язаних з "імперією Мак-Дональдів" – McJob, McMan, McWorld.

Автономастичне функціонування імен та прізвищ особливо притаманне соціально-етнічному діалекту Black English, з якого в останні десятиліття в розмовну мову надходить значна кількість одиниць.

З іншого боку, можуть створюватися неологізми на базі загальних імен, які виконують роль символічних власних, наприклад: Mr. Clean (Mr. Clean hands) – "громадський діяч, який має бездоганну репутацію, кристально чиста людина"; Dr. Feel Good – "лікар, який призначає своїм пацієнтам (особливо відомим особам) ліки та наркотики, що є стимулянтами та збудниками, для підтримання "життєвого тону" цих пацієнтів". Кінорежисер А. Хічкок був автором неологізму Mac Guffin (McGuffin), схожого на прізвище. Цей неологізм позначає те, що рухає, сприяє розвитку сюжету літературного твору або кінострічки (незначна подія, другорядний персонаж або навіть певна річ).

Виникнення нових лексико-семантичних варіантів часто пов'язане з еліпсом (скороченням фрази). Дуже типовим є скорочення атрибутивного словосполучення, у якому друге слово вилучається як звичне, а його значення переноситься на прикметник або іменник в атрибутивній функції (перше, визначальне слово): nuclear power = nuclear, warm-up suit = warm up, presale view = presale, magnet school = magnet, non-profit organization = non-profit, start-up company = start-up, lap top computer =

laptop, desk top computer = desktop, floppy disc = floppy, preschool education = preschool:

They wear warm-ups and hats, so we're talking. (The New York Times Magazine, Oct., 20, 1996) [Вони тепло вдягнені, так що продовжуємо розмову].

У подібних словосполученнях може вилучатися і перше слово, а його значення переноситься на друге, наприклад: space shuttle = shuttle, French fries = fries, heart bypass = bypass, baby boomer = boomer, big bang = bang.

Ten years on from the big bang, big bash. The floor and its denizens survived the bang but were mortally wounded. (The Daily Telegraph, Sept., 23, 1996) [Десять років вибухів та пострілів. Поверх та його мешканці пережили ці постріли та вибухи, але були смертельно поранені].

У деяких випадках перетворення прикметників на іменники і тим самим набуття нових значень пов'язане не стільки з еліптичними скороченнями, скільки з дією механізму аналогії, коли такі одиниці створюються за зразком вже існуючих, як, наприклад, неологізм for-profit, що функціонує не тільки у вигляді прикметника, але й іменника за аналогією з прикметником non-profit, який було раніше перетворено на іменник внаслідок еліпсу:

Слова, які здобули нові значення внаслідок еліптичних скорочень, можуть проходити подальшу семантичну еволюцію, піддаючись дії інших семантичних регуляторів та механізмів.

Спостерігають також явище евфемізації – прагнення замінити грубі або прямі позначення “м'якшими” [4]. Розуміння евфемізмів як емоційно нейтральних слів або виразів, які вживаються замість синонімічних їм слів та виразів, неточно відбиває їхню суть, оскільки евфемізми не тільки “емоційно-нейтральні, вони також вважаються оцінно-нейтральними або оцінно-позитивними порівняно з одиницями, які вони замінюють [5]. Прикладами можуть бути слова creative в значенні “який виходить за межі дозволеного”, challenged - “з фізичними вадами” (раніше виникло слово handicapped, яке теж було евфемістичним позначенням поняття “з фізичними вадами”, але зараз вважається грубим):

The crippled became “handicapped”, “disabled” and then “physically challenged”, “challenged”. (The Economist, Jan., 7, 1989) [Покалічений став непрацездатним з фізичними недоліками].

Евфемізми поширені в політичному дискурсі, в соціально-політичній лексиці. Так, слово *asset* набуло значення “unparalleled destructive capacity” [6], вторгнення США в Панаму в грудні 1989 року іменувалось “операцією” (*operation*) [7]. Американський учений У. Лутц визнавав, що для відбиття поняття “звільнити (працівника) з роботи” ніколи не вживаються “прямі” слова – *lay off*, *fire*. Замість них використовують евфемізми *select out*, *release*, *non-renew* [8].

Наслідком семантичних змін в умовах посилення тенденції внутрішньої мобільності лексики, стирання межі між загальномовною лексикою та лексикою спеціального призначення, між “стандартною” і “нестандартною” лексикою є активізація явища полісемії, що охоплює зараз широкі шари лексики. Про це свідчать і такі факти, як набування значною частиною семантичних неологізмів не одного, а кількох лексико-семантичних варіантів, як перетворення великої кількості лексичних неологізмів у неологізми семантичні протягом досить короткого періоду у зв’язку з їхнім далішим семантичним розвитком [9].

Література

1. Жлуктенко Ю. Лингвистические аспекты двуязычия. – К., 1974.
2. Bryant M. History of the English Language // New Webster’s Dictionary and Thesaurus of the English Language. – Danbury, 1993.
3. Березинский В. Семантические неологизмы // Английские неологизмы. – К., 1983.
4. Leech G. Semantics. – Penguin Books, 1974.
5. Арапова Н. Эвфемизмы // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
6. Ayto J. Introduction // The Longman Register.
7. Safire W. The Panama Operation // International Herald Tribune, 22 Jan., 1990.
8. Lutz W. Doublespeak. – New York, – 1989.
9. Зацний Ю. Розвиток словникового складу сучасної англійської мови. Запорізький державний університет. – Запоріжжя, 1998.

Вікторія Товстенко, к. ф. н.*

Київський національний економічний університет (Київ)

УДК 161.2.81'374

**ФУНКЦІОНАЛЬНО-СТИЛЬОВА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ
ІМЕННИКОВИХ СУФІКСІВ (ЗІ ЗНАЧЕННЯМ
ОПРЕДМЕТНЕНОЇ ДІЇ ТА ЗБІЛЬШЕНОСТІ-
ЕКСПРЕСИВНОСТІ)**

Проблеми, порушені в статті, пов'язані з темою „Академічні словники української мови (теоретичні засади і практична реалізація)”, яку опрацьовують у відділі лексикології та комп'ютерної лексикографії Інституту української мови НАН України. Матеріали й результати дослідження можуть знайти практичне застосування в укладанні словників української мови, зокрема під час *ремаркування* реєстрових одиниць, оскільки вивчення позанормативної загальнонародної мови донедавна перебувало на периферії мовознавства.

Словотворчі суфікси, які використовуються у віддієслівному словотворенні іменників із значенням опредметненої дії, протиставляються за сферами свого вживання. ...Одні з них, зокрема *-н'/j/-, -т'/j/-, -о-, -аціj-, -азаціj-/ізаціj, -фікаціj-* та ін., обслуговують книжні стилі сучасної української літературної мови. Інші ті словотворчі суфікси надають значенню опредметненої дії більшої або меншої експресивності, що спричинилося до використання їх у відповідних стилях, передусім у розмовному, а також у художньому та публіцистичному стилях. До таких належать суфікси *-нин-, -н'-, -неч-* та *-ав- (-яв-)*. У сфері розмовного мовлення кожен з них має свої особливості функціонування.

Віддієслівні субстантиви із суфіксом *-нин-* позначають інтенсивну, безперервну, повторювану дію без чітко визначеного напрямку, і мають іронічне забарвлення, пор.: *біганина, блуканина, грюканина, стрілянина, стуканина, топтанина, капанина* (“падання крапель”), *шуканина, шарпанина* (“поспішне, метушливе ходіння; безперервна метушня, біганина”) та ін. Цей словотвірний тип іменників є продуктивним у розмовному мовленні [6, с. 72; 9, с. 117]. За своїм нормативним

* © В. Товстенко, 2005

статусом віддієслівні іменники із суфіксом **-нин-**, на нашу думку, неоднакові: одні з них не виходять, інші виходять за межі нормативного вжитку. Він залежить від стилістичної характеристики твірної дієслівної основи недоконаного виду. Від стилістично нейтральних дієслівних основ за допомогою суфікса **-нин-** утворюються розмовні нормативні іменники (*біганина, стрілянина, стуканина, шуканина*), від стилістично маркованих – розмовно-просторічні ненормативні іменники (*блуканина, шарпанина, грюканина, тяганина* і под.). Напр.: – *Мені вже трохи обридло бурлацьке та циганське життя та блуканина* (І. Нечуй-Левицький); *Почала [Левантина] нишпорити по закамарку, мацаючи в темряві руками, але не знаходила нічого. Нарешті після довгої шуканини, аж у далекому кутку, під ліжком, напала якусь залізну річ* (Б. Грінченко).

У деяких іменників із суфіксом **-нин-** на основі процесуального значення розвинулося предметне значення результату, наслідку дії, причому воно має стилістично знижений, просторічний характер, пор. *мішанина, мазанина, літанина*. Напр.: *Часто буває, що художник, митець з почуттям та розумом, побачивши мазанину бездари, не відчуває радості від своєї переваги* (Л. Дмитерко); – *Та це в нас така пшениця вродила... – не пшениця, а якась мішанина з житом* (І. Нечуй-Левицький).

Дериватологи вважають, що обидва компоненти девербатива – твірна основа дієслова і дериваційний афікс **-нин-** можуть мати відтінок контекстної і власної експресивності, що обмежує сферу функціонування таких похідних просторічним стилем [1, с. 107]. У літературній українській мові їм відповідають спільнокореневі дієслова із суфіксом **-н'/j/-** або з нульовим суфіксом. Розрізнення цих іменників відбувається за конотативними відтінками, пор.: *блуканина* і *блукання*, *шуканина* і *шукування*, *стуканина* і *стукіт*, *грюканина* і *грюкіт*.

Суфікс **-н'** кваліфікують як засіб словотворення з власною експресивністю. У сполученні з дієслівними основами, більшість із яких має виразний розмовно-просторічний характер, він формує іменники, що є зневажливими назвами активної, тривалої, нестримної, часто хаотичної дії, виконуваної переважно групою осіб [1, с. 110; 6, с. 72]. Дещо слабкіше негативно-оцінне забарвлення виявляється в іменників, утворених від стилістично нейтральних дієслів, пор. *реготня, клопітня, верескотня, тріскотня, пискотня, клопотня, сварня і гульня, метушня* й под., але *борня'* (синонімічна поетична форма до *боротьба*). Напр.: *А*

в світлиці тим часом обходила рядова [чарка], ..неслися сміхи, **реготня**, гвалт окривав хату (Панас Мирний); [Роман:] І коли ця **гульня** скінчиться? Одні гості в хату, другі з хати, треті на поріг (М. Кропивницький); **Метушня** на вулиці була така, що годі було й зміркувати, хто йде чи тікає (О. Маковей).

Суфікси **-еч-**, **-ав-** (**-яв-**) порівняно із суфіксом **-н'-** надають девербативам більшого відтінку експресивності [1, с. 110], пор.: **тріскотнеча**, **тріскотнява** і **тріскотня**; **клопотнеча** і **клопінтя**. Вважають, що іменникові деривати цих словотвірних типів мають виразний розмовний характер [5, с. 360] і означають інтенсивну, часто хаотичну дію, пор.: **клопотнеча**, **колотнеча**, **товкотнеча**, **тріскотнеча**, **стукотнеча**, **шамотнява**, **гупотнява**, **гуркотнява**, **цокотнява**, **стрекотнява**, **стукотнява**, **пискотнява**, **тріскотнява**, **джеркотнява**, **тупотнява**. Напр.: *По городах теж була немала **клопотнеча**: мазались, білились, чепурились та прибирались, збираючись уже на зиму* (Панас Мирний); *Кемпер швидко множив, не забуваючи при тому слухати **цокотняву** привітних жінок* (П. Загребельний); *У вухах чулась **шамотнява** листочків* (В. Козаченко); ***Гупотняву** копит глушав глибокий шар пилу* (В. Козаченко); *Міська **гуркотнява**, дразливі дзвінки, торохкотіння, метушня – все лишилось десь за мною* (С. Васильченко).

Отже, суфікси **-неч-**, **-ав-** (**-яв-**) є найекспресивнішими словотвірними засобами вираження значення опредметненої дії, що дає підстави кваліфікувати їх як просторічні варіанти словотвірних іменникових суфіксів з цим значенням у сучасній українській літературній мові.

Крім суфіксів, які виражають значення опредметненої дії з виразним експресивним забарвленням, в українському просторіччі з цим словотвірним значенням вживається також суфікс **-к-**. Характерною особливістю цього суфікса є те, що він входить до складу дериватів, перенесених в українське, передусім усне мовлення, безпосередньо з російської мови, і є аналогом питомих українських суфіксів **-н'/j/-**, **-т'/j/-**. Саме через обмежене використання суфікса **-к-** у творенні віддієслівних іменників на означення дії його тепер кваліфікують як просторічний словотвірний засіб. Переважна більшість іменників із цим суфіксом має нормативні відповідники із суфіксами **-н'/j/-** або **-т'/j/-**, пор. *промивка* і *промивання*, *прошивка* і *прошивання*, *викачка* і *викачування*, *проколка* і *проколення*, *дресировка* і

дресування, вербовка і вербування, вибраковка і вибракування, блокування і блокування та ін. Напр.: Коли закінчиться робота в котловані і попередні всі роботи в болотах по перемичках і вийманні землі, і **викачці** води..., тоді тільки згадають будівники, якої величезної складності і труднощі шлях пройшли вони в цьому котловані (О. Довженко); Чоловік і Василь прилаштовують у хаті діжку для **викачування** меду (С. Васильченко); Дельфіни здатні самотійно працювати (без **дресировки**), а також радіти з результатів своєї праці (з газети); **Дресування** бджіл на червону конюшину також підвищило медозбір (із журналу); Йде **вербовка** (О. Довженко); Треба вже тепер подумати про **вербування** будівельників та монтажників (Ю. Шовкопляс).

Від просторічних іменників із суфіксом **-к-** на означення дій та процесів слід відрізнити нормативні іменники української мови із цим самим суфіксом, які, на думку дослідників, більшою мірою втратили дієслівність [6, с. 71; 1, с. 106], пор. *мандрівка, прогулянка, обіцянка, гулянка, вказівка, оранка* й под. Проте й серед таких питомих іменників є небагато тих, що співвідносяться з розмовним мовленням. Вони утворені за допомогою морфів **-чк-** та **-нк-**, пор.: *різачка* – “різкий біль у животі”, *літучка* – “коротка оперативна виробнича нарада”, *сидячка*, *сплячка* – “важкий непробудний сон; непереборна сонливість”, *сверблячка* – “сильне бажання, прагнення”, *бовтанка* – “хитання літака в повітрі”. Напр.: – *Ти, сучий сину, глузувати взявся наді мною? – люто засичав гайдамака і зі всього розмаху ногою садонув Семена в живіт.... Скорчився як од **різачки**. Падаючи на землю, руками за живіт тримався* (А. Ішук); – *Я можу йти? В мене **літучка**...* (О. Довженко); *Воно, звісно, дурниця писати п'єси в четвертому класі, але що вдієш, коли тебе так тягне до цього писання? Ужє вся школа підсміюється над моєю **сверблячкою*** (М. Стельмах); *Ужє з годину хлопці ждуть, нудьгуючи без діла. – Пора цю музику кінчать, – сказав Петро похмуро, – набридла всім **сидячка** ця, та ще у кожній зміні* (П. Дорошенко); *Видно, що людина в критичному стані. Ця авіаційна **бовтанка** завдає таких мук сердешному пасажирові* (Ю. Мельничук).

Для української розмовної лексики характерне широке використання іменникових дериватів, утворених за допомогою суфіксів із словотвірним значенням об'єктивної збільшеності (аугментативності), яке невіддільне від негативно-оцінного значення. Їх називають суфіксами із значенням збільшеності-експресивності. У зв'язку з цим

К. Городенська зауважувала: “Більшість аугментативних утворень, крім кількісного значення – вказівки на об’єктивну збільшеність, виражає також суб’єктивну, переважно негативну або різко негативну оцінку мовцем кого-, чого- небудь, пор.: великий кіт → *котище, котисько, котяра*; великий вітер → *вітрище, вітрисько, вітрюган*; великий собака → *собацюра, собацюга*; великий вовк → *вовчище, вовчисько, вовцюган, вовцюга* [4, с. 26].

Нюанси негативної оцінки можуть бути надзвичайно різноманітними – осуд, зневага, огида тощо, причому вони нерідко переплітаються або накладаються.

Із значенням збільшеності-експресивності вживаються словотворчі суфікси **-ищ-**, **-иськ-**, **-уг-(-юг-)**, **-ук-(-юк-)**, **-ур-(-юр-)**, **-аг-(-яг-)**, **-ар-(-яр-)** та ін.

У суфікса **-ищ-** семантика аугментативності поєднується з відтінком зневаги (напр.: *бабище, куркулище, панище*) або лайливості (*свекрушище*) [5, с. 365; 9, с. 194]. Іменники з цим суфіксом уживаються переважно в усному розмовному мовленні, а також відіграють у художніх творах різних жанрів роль засобів мовної типізації в діалогічному та монологічному мовленні. За допомогою лайливих форм розкриваються негативні риси в характері персонажів. Напр.: [1-й майстер:] *Ну, лицарю, я жалую, що не віддав тебе тій бабищі. Якраз була б з вас пара!* (Леся Українка); *Нема, нема, аж тут вікно скрип, наш панище визирав* (І. Франко); – *Потривайте ж!* – крикнула Мотря на весь город, – *це, мабуть, свекрушище помагала їм мірять [город]!* (І. Нечуй-Левицький).

Менш активним засобом реалізації кількісно-оцінного значення є словотворчий суфікс **-иськ-**. У семантиці утворень на **-иськ-(-о)** виразніший елемент негативної оцінки, фамільярної зневажливості. Напр.: *панисько, хлопчисько* (той, хто поводить себе несолідно, несерйозно чи нерозумно) та ін. Напр.: *Два нас тільки в казні було, я і якийсь панисько* (І.Франко); *Удесяте згадуючи свою поведінку в трамваї, констатував [Джавадов] про себе: “Хлопчисько! Йолоп!.. Забув, де міг, як баран, загинути...”* (О. Донченко).

Деякі україністи зазначають, що утворення з цим суфіксом є типовими для західних і південно-західних діалектів [5, с. 365; 8, с. 300–301]. Інші вважають, що такі слова за лексико-словотвірним значенням дуже близькі до дериватів попереднього типу і часто виступають як їхні словотвірні паралелі [6, с. 108; 9, с. 194] пор.: *ручисько* і *ручище*,

дівчисько і дівчище, розумисько і розумище, чоловічисько і чоловічище, вітрисько і вітрище. Однак аугментативи на **-нськ-** (**-о**), на нашу думку, виразніше передають негативну оцінку, зокрема значення зневаги та іронії. Іноді цей суфікс надає їм фамільярної поблажливості, прихильності, часом – співчуття, напр.: *Котисько в одну мить схопив рибину, завурчав загрозливо* (Ю. Збанацький); *Дикий котище... учепився пазурами в спину одному з козаків* (О. Ільченко); *Все, що мало згоріти, згоріло, тільки сумно чорнів обпалений комин та осінній вітрисько барбався [порпався] в попелі, вишукуючи поодинокі хмарини* (А. Дімаров); *Вітрище непомірний здіймав до неба хвилю навісну* (П. Воронько). Деякі деривати із суфіксом **-нськ-** дістають у контексті різну інтерпретацію, що зумовлено суб'єктивною оцінкою мовця, напр.: *Вона в тому чудесному віці, коли з дівчиська (розм.) виростає дівчина* (В. Собко); *Скажіть прямо, що ви закохалися в оце дурне дівчисько (знев.)* (І. Кочерга).

Усі іменники із суфіксом **-нськ-** утворюються від стилістично нейтральних основ іменників чоловічого, жіночого та середнього родів. Серед них: 1) назви істот: *дівчисько, дідисько, панисько, бабисько, кабанисько, окунисько, сомисько*; 2) назви конкретних предметів: *губисько, ручисько, чоботисько*; 3) назви абстрактних понять: *зборисько, туманисько, вітрисько, сміховисько*. “Якщо не зважати на окремі обмеження, – відзначає І. Вихованець, – то список слів з суфіксами **-нщ-**, **-нськ-** є відкритим, оскільки завжди він може бути okazіонально розширеним” [2, с. 145].

Іменники із суфіксом **-ак-(-а)** (**-як-(-а)**), як і попередні, поєднують семантику збільшеності з фамільярно-зневажливим відтінком [6, с. 108; 9, с. 194], пор.: *задавака, злодіяка, кривляка, розбишака, мордяка, гуляка* та ін. Напр.: [Яким:] *Я тоді Сидорові й кажу: що ти дивишся їй у мордяку, бий її, нехай признається* (М. Кропивницький); *Князь виявився п'яницею, гулякою, вкрай розбещеною людиною* (Життя і тв. Т. Шевченка).

Відтінок згрубілості й зневажливості надає твірним основам суфікс **-ак-(-як)**, але головним чинником негативного забарвлення слова залишається семантика основи [3, с. 158; 8, с. 301]. Уживання іменників із суфіксом **-ак-(-як)** обмежене усно-розмовним мовленням.

Від нейтральних іменникових основ словотворчий суфікс **-ак-(-як-)** утворює експресивні аугментативи чоловічого або жіночого родів, серед яких: 1) назви людей за віковими ознаками, соціальним становищем,

професією, національністю, належністю до певного колективу: *куркуляка, лобуряка*; 2) назви тварин: *воляка, вовкулака*. Напр.: – *Хай він не думає, що Сергій такий от лобуряка. Він до всякої роботи беручий* (Ю. Мушкетик); *Регочуться, плигають і кричать [ягнята], Неначебто бояться вовкулаки* (Л. Глібов).

Словотворчі суфікси **-уг-(-юг-)**, **-аг-(-яг-)** також надають іменниковим основам значення згрубілості. Відтінки зневаги, лайливості, фамільярності повністю залежать від взаємодії суфікса із семантикою основи або від контексту [8, с. 301].

Аугментативно-експресивні іменники із суфіксами **-уг-(-юг-)**, **-аг-(-яг-)** відзначаються різко виявленим негативно-оцінним значенням, що спричиняється до використання їх у розмовно-просторічному мовленні, пор.: *паруб'яга, хлоп'яга, вовцюга, панюга* та ін. Вони співвідносяться переважно з непохідними іменниковими основами чоловічого, рідше – жіночого та середнього роду: *дід – дідуга, палиця – палюга*. У ролі твірних основ можуть вживатися суфіксальні основи іменників: *хлопець – хлоп'яга*.

Суфікси **-аг-(-яг-)**, **-уг-(-юг-)** можуть приєднуватися до усічених твірних основ: *бандит – бандюга, злодій – злодюга, палиця – палюга*. Трапляються експресивні деривати з ускладненими суфіксами, пор.: *п'яндюга, п'яндилюга*.

Аугментативно-експресивні деривати із суфіксами **-аг-(-яг-)**, **-уг-(-юг-)** поділяються на такі семантичні підгрупи:

1) іменники на позначення осіб із значенням осуду, зневаги: *бандюга, злодюга, п'янюга, ледарюга, чолов'яга, паруб'яга*, напр.: *В розпалі чого тільки не наговорить жінка. Ледарюгою Остапа назвала* (К. Гордієнко); *Виявилось, що і люди знайшлися в селі хороші та відважні, й бандюги не страшні й не невловимі* (В. Козаченко);

2) іменники на позначення предметів: *рядюга, палюга, ломацюга, тюряга, хвостяга*, напр.: *Нерівний ліс мовчки піднятих вгору дрючків і палюг був такою красномовною відповіддю народу, що пан староста, видимо, розгубився* (І. Вільде);

3) іменники на позначення назв тварин: *кабанюга, псюга, вовцюга, собацюга, котюга*, напр.: *Убіг вовцюга в безборонну кошару* (О. Ковінька); *Альоша рвонувся в захопленні до цього хороброго псюги* (І. Микитенко); *В червленій ризі похочає, Та мов котюга позирає На сало* (Т. Шевченко).

Чітко виявлене негативно-оцінне значення і в іменників із малопродуктивним суфіксом **-ук-(-юк-)**, пор.: *зміюка* (те саме, що змія), *псюка* (збільш.-зневажл. до *пес*). Напр.: *Чабан прокинувся – аж перед ним Гадюка, Він києм бух – і витяглась зміюка* (Л. Глібов); *Хто хоче.. подарити псюку, знайде дрюка* (Номис).

Часто в таких дериватах, насамперед назвах осіб, семантика збільшеності нейтралізована, але яскраво виражені осуд, зневага, пор. *звірюка* (про надзвичайно жорстоку, люту людину), *псюка*, *скотинюка* (те саме, що *скотина* 2. Про грубу, жорстоку, підлу людину), *злодіюка*. Напр.: [Орина:] *Мамо, про Петра ніякої вістки немає?* [Марія:] *Немає, доню, немає. Бідна твоя голівонька, вб'є тебе тепер звірюка ота* (В. Собко).

Суфікс **-ур-(-юр-)** належить до непродуктивних виразників аугментативно-експресивного значення просторічних іменників. На думку більшості українців, цей суфікс уживається переважно в словах розмовного характеру, надаючи їм відтінку згрубілості [5, с. 366; 6, с. 108; 7, с. 46].

Іменники із суфіксом **-ур-(-юр-)**, як із суфіксом **-ук-(-юк-)**, характеризуються різко виявленим значенням згрубілості й зневаги, пор.: *собацюра*. Іноді вони можуть передавати зневажливий або жартівливий відтінок, пор.: *німчура* (те саме, що німець), *пихтура*. Напр.: *Здоровенний собацюра наздогнав їх на перелазі, накинувся з гарчанням на Дуняшу* (І. Цюпа); *Спереду німчура худий як смерть сидів* (А. Міцкевич); – *Не Мошко, а представник споживспілки. Агент, заготовлювач. І не якась пихтура, а на колесах, при одній кінській силі* (В. Кучер).

Деякі аугментативи із суфіксом **-ур-(-юр-)** мають синонімічні спільнокореневі відповідники з іншими суфіксами, пор.: *собацюра* – *собацюга*, *псюра* – *псяра* – *псюка* – *псюга* – *псяка*. Основною сферою вживання цих стилістично знижених іменників є ненормативне експресивне усне мовлення.

Обмеженою кількістю іменників із семантикою збільшеності-експресивності представлений малопродуктивний словотвірний тип із суфіксом **-ар-(-яр-)**. Вони називають здебільшого тварин, мають виразну негативну суб'єктивну оцінку і вживаються в усному розмовному мовленні, пор.: *котяра*, *псяра* та ін. Напр.: *Аж тут котяра в мішку.. страшенно занявчав та й зіпсував Климкові торг* (М. Ільченко).

Отже, порівняно невелика кількість словотворчих суфіксів, що вживається для утворення іменників зі значенням опредметненої дії, зорієнтована у сферу розмовного мовлення. Зі значенням об'єктивної збільшеності пов'язується негативна суб'єктивна оцінка, негативне суб'єктивне ставлення до особи, тварини, предмета, явища тощо. Тому іменники із суфіксами на означення збільшеності чи згрубілості, які є виразниками зневажливого, іронічного або фамільярного ставлення, належать до розмовної, а то й просторічної лексики.

Література

1. Безпояско О., Городенська К. Морфеміка української мови. – К.: Наук. думка, 1987.
2. Вихованець І. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988.
3. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О. Мельничука. – К.: Наук. думка, 1966.
4. Городенська К. Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника) // Мовознавство. – 1994. – С. 6.
5. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. Булаховського. – К.: Рад. школа, 1951. – Т. 1.
6. Словотвір сучасної української літературної мови / Відп. ред. М. Жовтобрюх. – К.: Наук. думка, 1979.
7. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969.
8. Сучасна українська літературна мова: Стилїстика / За заг. ред. І. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1973.
9. Украинская грамматика / Отв. ред. В. Русановский. – К.: Наук. думка, 1986.

Світлана Литвиненко, аспірант*
Інститут народознавства НАН України (Київ)
УДК 161.2.374.373.4

МОТИВАЦІЯ НАЗВ УКРАЇНСЬКИХ ГЛИНЯНИХ ІГРАШОК

І'грашки, за'баўки, ви'грашки, ц'ац'ки – загальні назви глиняних іграшок, якими дітей забавляли і якими діти гралися.

Усі ці лексеми мають прозору мотивацію, що відбиває функціональне призначення такого різновиду глиняних виробів. *І'грашка* ‘річ, призначена дітям для гри; забавка’ [9, Т. III, с. 9]; *за'баўка* ‘предмет, яким бавляться діти; іграшка’ [9, Т. III, с. 13]. Синонімічні назви утворені від синонімічних дієслів *і'грашка* – від *гра'ти, гра'тис'а*; *за'баўка* – від *ба'вити, ба'витис'а, забаўл'а'тис'а*. Слово *і'грашка* використовується як найзагальніша назва всіх іграшок, у тому числі й глиняних, які були чи не найпоширенішими в слов'янських народів. У гончарській та в загальнонародній лексиці паралельно побутують ще й лексеми *ви'грашка* ‘предмет, що служить дітям для гри’ [9, Т. I, с. 379] *ц'а'ц'ка* ‘річ, призначена для гри; іграшка’ [9, Т. XI, с. 257]. У гончарстві лексемами *і'грашка, за'баўка, ви'грашка* узагальнено позначають різноманітні дитячі іграшки, які, маючи однакове функціональне призначення, відрізняються будовою, формою, внутрішніми якостями та властивостями. Розмаїття іграшок не могло не спричинити диференціації назв цих специфічних предметів, які дбайливо і з любов'ю виготовляли не тільки майстри гончарної справи, а й діти гончарів, які навчалися ремесла від своїх батьків.

Особливості зовнішніх ознак, а також внутрішніх та функціональних властивостей іграшок сприяли виникненню узагальнювальних назв чотирьох основних різновидів глиняних іграшок: *свистуни*, *торохту'шки, моне'тки* та *ба'рин'і*.

Розгляньмо кожну з цих груп іграшок та їхні назви детальніше.

Свистуни.

Серед дитячих глиняних іграшок найпоширенішими є такі, що утворюють різноманітні звуки за рахунок повітря, яке вдувається через спеціальні отвори: свист, писк, а також звуки, подібні до співу солов'я.

*© С. Литвиненко, 2005

У назвах іграшок цього типу реалізується мотиваційна ознака (далі – МО) „здатність утворювати звук”. Усі вони мають загальну назву *свистуни*. *Свисту́н* ‘дитяча іграшка, за допомогою якої утворюють свист’ [9, Т.IX, с. 75]. Більшість назв цього різновиду глиняних іграшок похідні, утворені з допомогою різноманітних суфіксів від дієслова *свист’іти*: *свистуне’ц’*, *свисту’н*, *свисто’к*, *свисто’чок*, *свисту’л’ка*, *свист’о’ла* [4, с. 105], *сви’стаўка*, *сви’шчик*, *свиста’ло*, *свисту’х*, *свист’і’лка* [3, Т.2, с. 854], *сви’стик* [2, Т.4, с. 107], *свиста’чка*, *св’исто’к*; менше назв – похідні від дієслова *пишча’ти*: *пишча’лка*, *пи’шчик*. Назви *солове’й*, *солове’йко* передають МО „здатність утворювати звук” метафорично й використовуються для називання певного виду свистунів, які мають вигляд посудини (горщечка, глечичка), куди наливають воду; вдуваючи туди через носик повітря, видобувають звуки, подібні до співу солов’я [7, с. 148]. В етнографічних джерелах *свистуне’ц’ свисту’н* – ‘маленька глиняна скульптурка для видобування звуків у вигляді тварин та людей’ [7, с. 145]. Назва *свисту’н (свистуни)* часто конкретизується прикметниками *оп’ишн’а’нс’к’і*, *ко’с’їс’к’і*, *у’жгородс’к’і* [1, с. 2], які вказують на місце виготовлення іграшок.

Однак диференціація назв цього виду дитячої глиняної іграшки найчастіше відбиває не характер утворюваного іграшкою звуку, а різноманітність, зовнішнього вигляду іграшок, прообразами яких є:

- тварини: *ко’ник*, *п’і’ї’ник*, *ку’рочка*, *ца’ник*, *бара’нчик*, *ко’тик*, *соба’чка*, *ка’чечка*, *гу’сочка*, *коза’*, *го’луб*, *бик*, *в’іл*, *коро’ва*, *в’ї’ї’а’*, *свин’а’*, *оле’н’*, *воўк*, *ведм’і’д’*, *ри’ба*, *черепа’ха*, *пел’іка’н*, *оре’л*, *пави’чка з павин’а’тами* [7, с. 145]. У цих назвах реалізовано МО „подібність глиняної іграшки до тварин”;

- люди: *ве’риник на ко’н’і*, *чолов’і’к на баран’і’*, *солда’тик*, *ба’рин’а з дит’а’м* [7, с. 145]. У цих назвах реалізовано МО „подібність глиняної іграшки до людей” (МО тут і далі визначаємо за стрижневим словом складної назви);

- міфологічні (казкові) істоти: *кін’ з тр’ома’ го’ловами*, *ка’чка з бича’чойу (бара’н’ачойу, к’і’нс’койу) голово’їу* [7, с. 145], *л’уди’на з голово’їу твари’ни* [1, с. 3]. У цих назвах реалізовано МО „подібність глиняної іграшки до міфологічних (казкових) істот”.

Торохтушки.

Окремим різновидом глиняних іграшок, здатних утворювати звук, є іграшки найрізноманітніших форм. Вони утворюють звук не за рахунок

повітря, яке вдувається, а за рахунок стукання, торохтіння, брязкотіння маленьких шматочків запеченої глини і под. усередині іграшки, що виникає внаслідок її струшування. Диференціація назв спричинена диференціацією звуків, які утворюються в іграшці, та способом їх добування. Це *торохт'їлка*, *торохт'о'лка*, *тара'хкал'ц'а* 'торохкітлива дитяча іграшка або торохкітливий пристрій в іграшці' [9, Т. X, с. 208] – похідні від *торохт'їти*; *бр'а'зкал'це*, *бр'а'зкало* 'брязкуча дитяча іграшка', рідше вживане *бр'а'зк'ітка* 'брязкуча дитяча іграшка, якою бавлять дітей; брязкальце' [9, Т. I, с. 243] – похідні від *бр'а'зкати*, *бр'азкот'їти*: „На возах діти свистали в закуплені в місті свиставки, калатали глиняними брязкалами” (І. Франко) [9, Т. I, с. 243] – похідні від *бр'а'зкати*. У мові гончарів Закарпаття зафіксовано назву *хихи'чка* 'глиняна кулеподібна іграшка, всередині якої міститься камінець, який при струшуванні утворює звук, подібний до хихотіння', „котрий начебто відлякував злі сили від дитини, яка грається” [5, с. 86].

Монетки.

Моне'та, *моне'тка* (*моне'та* 'металевий грошовий знак' [9, Т.IV, с. 795]) – загальна назва маленького дитячого посуду, що відтворював усі традиційні форми глиняних виробів: горщечок, глечичок, чавунчик, горщечок для квітів, дійниця, банка, поросятник, вазочка, чашечка, макітерка, кухлик, зливушник, чайничок, мисочка, барицьце, чарочка, сулійка, риночка, тиквочка, кошачок і т. п. На базарах і торгах він коштував від півкопійки до копійки – одну монетку, звідки й походить його назва [7, с. 139]. У діалектному мовленні зафіксовано ще й такі фонетичні варіанти: *мане'та*, *мане'тка* [4, с. 106]. Основою цих назв послужила МО „вартість виробу”. Крім загальних назв цього різновиду глиняних іграшок використовуються також номени, похідні від назв глиняних виробів звичайних розмірів, більшість яких має пестливі суфікси: *го'рищечок*, *гле'чичок*, *чаву'нчик*, *ти'квочка*.

Барині.

Окремим різновидом глиняної іграшки є *ба'рині*, *ба'ришн'ї*, *па'н'ї* (*ба'ришн'а* 'незаміжня дівчина з багатой панської родини; панна; панночка' [9, Т.I, с. 107]). *Ба'рин'а* *ба'ришн'а*, *па'н'ї* – 'глиняна іграшка, лялька, що має вигляд жінки в капелюсі, яка тримає на руках дитину (кошик) і под.': „Як прикрасу в сільській хаті свищички колись ставили на підвіконні разом з глиняними ляльками – „панями” [1, с. 4].

Як зазначає О. Пошивайло, *ба'рин'а* могла бути глиняною скульптуркою у вигляді жінки в капелюсі, яка тримає дитину на руках або курку під рукою чи в кошику тощо. Цю іграшку використовували в календарних обрядах землеробського циклу; наприкінці XIX – на початку XX ст. вона функціонувала, головним чином, як іграшка для дітей [7, с. 124]. Для позначення цього виду іграшки опішнями використовують такі назви: *ба'ба, па'н:а, кума', ба'ришн'а, д'ї'вчина, нарече'на* [6, с. 212].

У гончарних осередках Росії виготовляють іграшку, що зовні подібна до української *ба'рин'и*, а функціонально – до *торохту'шок* і *бр'а'зкаец'*. Вона має назву *громоту'шка*. “Справа в тому, що всередині фігурок майстрині насипають випалені глиняні кульки. Похитаєш яку-небудь бариньку, а вона загромить. Чи свариться, чи дворові плітки перекаже. Одним словом, громотушка”. [7, с. 3]. Таким чином, у російській назві реалізовано внутрішню МО „здатність утворювати звук”, а в українських назвах цього виду іграшок реалізовано зовнішню МО „подібність глиняного виробу до людей певного роду занять, соціального стану і под.”.

Узагальнення МО, які активно використовуються для називання глиняних іграшок, дозволило виокремити три принципи номінації: за властивістю (МО, пов'язані зі здатністю іграшок виявляти свої властивості); за функцією (МО, пов'язані з використанням іграшок) і за ознакою (МО, пов'язані із зовнішнім виглядом іграшок).

Література

1. Григоренко Г., Синельникова Т. Українська народна іграшка // Дитячий садок. – 1999. – № 4.
2. Грінченко Б. Словарь української мови.: В 4-х т. – К., 1907–1909. – Т. 1–4.
3. Желехівський Є. Малорусько-німецький словар: В 2-х т. – Львів, 1886.
4. Кривчанська М. Лексика гончарного промислу Полтавської області: Дис... канд. філол. наук. – К., 1952.
5. Лашук Ю. Народная керамика украинских Карпат // Карпатский сборник. – М.: Наука, 1976.
6. Найдено О. Українська народна іграшка: Історія. Семантика. Образна своєрідність. Функціональні особливості. – К.: АртЕк, 1999.
7. Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України: Гетьманщина. – Опішне: Українське Народознавство, 1993.
8. Сидоров Б. Громотушки // Сельская новь. – 1990. – № 4.
9. Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970–1980.

Тетяна Жила, аспірант*

Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини
УДК 161.2.81'374.373

ОСОБЛИВОСТІ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ ФІКСАЦІЇ НАЗВ ПОСЕЛЕНЬ

Словниковий склад мови перебуває в постійному русі, тому лексикографічне подання наявних у мові слів вимагає кропіткої і тривалої праці. 11-томний “Словник української мови” (СУМ) й сьогодні є найавторитетнішим і найбагатшим зібранням лексичних скарбів української мови. Проте не завжди вдається зафіксувати всі значення та семантичні відтінки реєстрових лексем. Предметом нашого дослідження є характеристика особливостей фіксації назв поселень сільського і міського типу у “Словнику української мови”. Для порівняння використовуємо інші словники – “Словник синонімів” (ССУМ), “Словарь современного русского литературного языка” (ССРЛЯ), “Словарь русского языка” С. Ожегова (СРЯ), “Російсько-український словник” (РУС).

Як основні лексеми для номінації поселень міського типу в українській мові функціонують слова *город*, *град*, *місто* та їхні похідні.

У “Словнику української мови” слово *місто* зареєстровано у значенні “великий населений пункт, адміністративний, промисловий, торговий і культурний центр” (СУМ, IV, 751). Ілюстративний матеріал, представлений у словнику, паспортизує вживання цього слова тільки в номінативній функції. На нашу думку, це неповною мірою відображає особливості функціонування цього слова в лексичній системі української мови. Насамперед апелятив *місто* вживається в метонімічному значенні, і таке його використання є загальномовним явищем, напр.: *Усе місто святкує; Місто вийшло на демонстрацію*, а останнім часом з'явилося дуже багато таких прикладів: *Ющенко президентом визнали такі міста, як Самбір, на Львівщині, Вишгород, на Київщині. Надходять повідомлення про те, що дедалі більше міст, ... готують масові мітинги проти фальсифікації виборів* (ЛУ, 25.11.04, с. 3). До речі, у семантичній структурі слова *село* таке значення

* © Т. Жила, 2005

виділяється: “збірн. Жителі села, сільської місцевості”, наведено зразки речень з такими словосполученнями: *Усе село дивилося; Село розшукувало; Усім селом любили* (СУМ, IX, 118).

Не відображено у словнику функціонування слова *місто* в переносному значенні, проте у творах художньої літератури знаходимо надзвичайно багатий матеріал, що демонструє розмаїття семантичних відтінків цієї лексеми. Л. Ставицька дослідила, що з початку XX ст. в українській поезії утверджується образна тема міста, з’явився цикл поезій з яскраво вираженою урбаністичною тематикою [3, с. 117]. Наведені дослідницею фрагменти поетичних творів засвідчують посилення актуалізації лексеми *місто*, появу нових словосполучень, поєднання з оригінальними епітетами.

Аналізований нами матеріал показує, що слово *місто* й надалі не втратило своєї здатності вживатися в переносному значенні, ставати засобом створення образності тощо. У художніх творах іменник *місто* часто персоніфікується, відображаючи протиставлення неповторності людської особистості велелюдному місту. Цей мотив традиційний для творів української літератури. Він звучав як на початку XX ст., про що зазначає Л. Ставицька [3, с. 117], так і нині: *Сьогодні я знову блукала містом. Цього разу воно вже не намагалося поглинути мене, лиш дивилося стомлено-співчутливо великими зіницями у райдужках ліхтарів... Місто питало мене: “Навіщо?”* (ЛУ, 16.12.04, с. 5). Так, на сторінках роману Олеся Гончара “Людина і зброя” з любов’ю описується місто Харків. Слово *місто* опoетизовується. Воно поєднує в собі велику кількість семантичних відтінків, не втрачаючи номінативного значення, символізує Батьківщину, рідний край. Дібрані до нього розгорнуті означення дають змогу показати і велич міста, і передати болючі почуття розлуки з ним: *Сьогодні він вперше побачив матір у військовому... Все місто мовби повито зараз її смутком, її любов’ю. Місто барикад, бастіон заводів, фортеця сили індустріальної, місто, що, як витвір самого народу, звелося серед мальовничих просторів Слобожанщини... Ідуть з міста, і невідомо, хто з них повернеться, а для кого не буде відти вороття* (Гончар, с. 53). Суперечливі почуття ліричного героя до міста оригінально передала Ліна Костенко: *Місто, премісто, прамісто моє! Стійбище людське з асфальту й бетону. Як там не буде, а все-таки є той силует у вікні золотому!* (Костенко, с. 317). Поетизація міста відбувається за рахунок словотвірних засобів мови, створення неологізмів, персоніфікації

сприяє і синтаксичне оформлення – структура із звертанням. На нашу думку, при створенні нової редакції словника української мови треба зафіксувати появу образних значень.

Специфічним є вживання апелятива *місто* в науковому стилі, зокрема у сфері історичної науки. Назву *місто* вживають для номінації певних історичних поселень, що не відповідають сучасному розумінню міста, напр.: *Місто Володимира*. *Прийнята в науці назва київського дитинця 10 – першої пол. 13 ст.* (КЕ, с. 111); *Волосове капище*. *Містилося на лузі біля шляху, що вів на Оболонь з Верхнього міста* (КЕ, с. 115); *Печерні міста* – залишки переважно середньовічних населених пунктів (міст, фортець, замків, на території яких виявлено штучні або природні печерні споруди) (Довідник, с. 573). Функціонування іменника *місто* на позначення давніх історичних поселень не відображено в СУМ, проте його семантика в таких контекстах не відповідає зареєстрованому значенню, але в семантичній структурі інших слів подібні значення виділяються, напр. *селище*: *арх.* Залишки стародавнього неукріпленого поселення (СУМ, IX, 118); *городище*: *арх.* Поселення, укріплене валами й ровами (СУМ, II, 136).

Не зареєстрований одинадцятитомним “Словником української мови” іменник *місто-герой*: *Два з половиною місяця частини Червоної Армії разом з батальйонами народних ополченців – трудящих міста-героя – обороняли столицю України; За героїзм, проявлений трудящими Києва в боротьбі з німецько-фашистськими загарбниками..., місто-герой Київ ... нагороджено другим орденом Леніна* (УРЕ, IX, с. 319, 320). За даними енциклопедичного словника, *місто-герой* – це почесне звання, встановлене для міст СРСР за масовий героїзм і мужність його захисників під час Великої Вітчизняної війни. В Україні містами-героями є Одеса, Севастополь, Київ, Керч (УСЭС, I, 447).

В енциклопедичному виданні є відомості про те, що в Україні та інших країнах існують так звані *міста-супутники*: *місто-супутник* – невелике сучасне місто, пристосоване або спеціально створене для розселення, розташоване поблизу великого міста і має з ним тісні виробничі й культурно-побутові зв'язки. Супутники Києва – Бориспіль, Бровари (УРЕ, IX, 240–242). Але в “Російсько-українському словнику” назви *місто-герой*, *місто-супутник*, *місто-побратим* зафіксовані (РУС, 189).

Отже, семантичний діапазон слова *місто* значно ширший, аніж представлений у СУМ.

Неповною, на нашу думку, є лексикографічне подання похідного слова *містечко*. “Словник української мови” слово *містечко* реєструє у двох значеннях: 1) селище міського типу переважно на Україні та Білорусії; 2) група житлових або службових будинків, об’єднаних за своїм призначенням (СУМ, IV, 749). Очевидно, лексема *містечко* в українській мові має й демінутивне значення, але така ремарка відсутня в словнику. У “Російсько-українському словнику” російська лексема *городок* перекладена словом *містечко* із ремаркою *уменьш.* та словом *городок* (РУС, 189). А в СУМ *городок* тлумачиться як *зменш. пестл. до город* (СУМ, II, 136). Отже, значення демінутивності повинно існувати і в семантичній структурі українського слова.

Дефініція, наведена у словниковій статті, дає підстави кваліфікувати лексеми *містечко* і *селище* як синоніми. Проте реєстрове *селище* не тлумачиться у СУМ словом *містечко*: *селище*. 1. Населений пункт у сільській місцевості; село. 2. Населений пункт міського типу, розташований поблизу міста або фабрики, заводу тощо (СУМ, IX, 118). Вважаємо, що визначення семантики цього слова ще потребує уточнень. На позначення селища міського типу в російській мові функціонує слово *посёлок*, але в “Російсько-українському словнику” воно не перекладено іменником *містечко*, а тільки словом *селище* (РУС, 872).

Зауважимо також і те, що апелятив *містечко* не вживається як офіційна назва адміністративно-територіальної одиниці в урядових документах. Наприклад, у тексті Конституції України відзначено: *Систему адміністративно-територіального устрою України складають: ... області, райони, міста, райони в містах, селища і села* (стаття 133). Не вживається ця назва і в тексті Закону України “Про місцеве самоврядування”: *Територіальні громади сіл, селищ, міст можуть мати власну символіку (герб, прапор тощо)* (стаття 22). Відсутнє це слово і в енциклопедичних відомостях, напр.: *На 1 січня 1962 р. в Українській РСР було 350 міст і 744 селища міського типу; Міста і селища повинні являти собою раціональну комплексну організацію виробничих зон* (УРЕ, IX, 240). Але пам’ятки писемності української мови XVII–XVIII ст. засвідчують, що ця назва вживалася як офіційне позначення населеного пункту, напр.: *З доб(р) мєє естечка Вославы и присє елковъ до нього налеє жачих, мє естечка Гаисина и Кисляка* (ДМВН, с. 191, 258). Дуже поширена ця назва в офіційно-службових документах полкових та сотенних канцелярій Гетьманщини:

в містечку Глемязові, в містечку Александровки, в містечку Барішполи, в містечку Кременчуці і под. (ДДГ, с. 292–300).

Слово *містечко* засвідчено в тексті указу, підписаному царицею Катериною II, про облаштування міст у Брацлавському намісництві: *Губернским городом быть казенному местечку Брацлавлю, а город Винницу, а также местечки казенные Литин, Хмельник, Сквиру и Гайсин учредить городами* [2, с. 46].

Але для того, щоб чітко визначити, на позначення якої реалії вживалася назва *містечко*, потрібно дослідити, поселення якого типу так називалося. У дисертаційному дослідженні О.Петренко відзначає, що польськокомвні документи часів Речі Посполитої трактують *місто* як магдебургію, а *містечко* лише як торговий центр. Після введення російського адміністративного устрою (з 1796 р.) *місто* трактувалося виключно як центр адміністративно-територіальної одиниці (повіту, губернії) з притаманним йому торговельно-ремісницьким населенням. Усі інші міські поселення здобували статус містечок. Були й винятки: окремі значніші міста, які не стали центрами повітів, але мали давні королівські привілеї на самоуправління, відразу або з часом отримали статус “заштатних міст” (Тульчин, Бар, Хмельник). Прикметною етно-соціальною рисою містечка була наявність єврейської кагальної громади, яка власне й становила містечко. Міста ж мали й християнські міщанські громади. Причому важили не стільки самі заняття, економічне становище членів цих християнських громад, скільки належність до міщанського стану, який гарантував особисту свободу [1, с. 98]. Отже, у різні періоди розвитку літературної мови семантичне наповнення лексеми *містечко* було неоднаковим і воно позначало різні типи поселень.

Друге значення слова *містечко* “група житлових або службових будинків, об’єднаних за своїм призначенням” може реалізуватися у складі словосполучень *військове містечко*, *студентське містечко* і под. Воно може реалізуватися також складними словами: *академмістечко*, *студмістечко* і под., не зареєстрованими СУМ.

Не відображено в ілюстративному матеріалі, представленому в СУМ, функціонування сполуки *наметове містечко*. У цій сполуці значення лексеми *містечко* не відповідає зареєстрованому в СУМ і вимагає спеціального тлумачення. Крім того, актуалізація цього

словосполучення, пов'язана з виборчим процесом 2004 року, спричинила набуття ним символічного значення.

Отже, у “Словнику української мови” неповною мірою відбиті семантичні особливості лексем *місто* і *містечко*.

Крім слів *місто* і *містечко*, у “Словнику української мови” на позначення поселень міського типу зареєстровано назву *город* із ремаркою *розм. і рідко. Те саме, що місто* (II, 135), а також фонетичний варіант *град*. Цікаво, що слово *град* не тлумачиться лексемою *місто*, а словом *город* з позначкою *урочисто* (II, 153). Отже, лексеми на позначення поселення міського типу *місто*, *град* і *город* є синонімами, однак вони не зареєстровані у “Словнику синонімів”.

У “Словнику української мови” на позначення поселень сільського типу зареєстровано такі слова:

Весь, заст. Село (СУМ, I, 343).

Виселок. 1. Невелике селище, яке виникло внаслідок переселення людей з іншої місцевості або іншого населеного пункту, а також поселення людей на новому місці (СУМ, I, 481).

Селитьба, заст. 1. Селище (у 1 знач.) (СУМ, IX, 118).

Селище. 1. Населений пункт у сільській місцевості, село. 2. Населений пункт міського типу, розташований поблизу міста, фабрики, заводу. 3. *археол.* Залишки стародавнього неукріпленого поселення та ін. (СУМ, IX, 118).

Слобідка. 1. Частина міста, квартал, що зберіг історичну назву. 2. Те саме, що *слобода* 2 (СУМ, IX, 365).

Слобода. 1. *іст.* Поселення в Київській Русі, на Україні і в Росії .. 2. Велике село, селище; // Відокремлена частина великого села (СУМ, IX, 365).

Станиця. 2. *іст.* У дореволюційній Росії і на Східній Україні адміністративно-територіальна одиниця, до складу якої входило одне чи кілька козацьких поселень. 3. В СРСР – населений пункт сільського типу на Дону, Кубані та в інших козацьких областях (СУМ, IX, 645).

Хутір. 1. Відокремлене селянське господарство разом з садибою власника. 2. Невелике селище, яке виникло внаслідок переселення людей із сіл, козачих станиць; виселок (СУМ, XI, 177).

Від окремих назв фіксуються похідні із зменшувальним суфіксом: *сільце* (IX, 222), *хутірець*, *хуторець*, *хутірок*, *хуторок* (XI, 176–177).

Частина цих назв реєструється у “Словнику синонімів”: *село* (населений пункт неміського типу), *селище*, *слобода заст. розм.* (велике

село); *присілок* (невелике село біля більшого), *поселення*, *оселок*, *оселище* заст.; *весь* заст.; *селитьба* заст.; *оселя* діал. (II, 607). Проте в ньому не до всіх лексем подано додаткові тлумачення і не всі представлено в контексті (*весь*, *селитьба*, *оселок*). Як свідчить наведений вище матеріал, лексема *селище* може позначати поселення як сільського, так і міського типу, отже, може входити до двох синонімічних рядів. Лексему *оселок* СУМ не реєструє, хоча в “Словнику синонімів” вона є.

Матеріал, представлений у словнику, дає підстави стверджувати, що в лексикографічному обробленні реєстрових слів немає чіткості та послідовності і вони не завжди збігаються з офіційним тлумаченням цих назв. Вивчаючи документи, пов’язані з адміністративно-територіальним поділом, ми помітили, що офіційне набуття населеним пунктом статусу села, міста, селища вимагає дотримання певних умов (кількість населення, стан розвитку промисловості тощо), що не відображено у словникових статтях. За даними СУМ, назви поселень розрізняються в основному за розміром, напр.: *хутір* – невелике селище; *виселок* – невелике селище; *слобода* – велике село; *слобідка* – велике село, а саме *селище* тлумачиться словом *село*.

У нашій статті звернемо увагу на сполуку *по містах і селах*. На нашу думку, у цьому контексті слова *місто* і *село* частково втрачають основне лексичне значення і, вживаючись разом, передають значення “всеохопності”, тобто “кругом, всюди”: *села і міста повстали і вийшла юнь на головний майдан* (ЛУ, 30.12.04, с. 5). Таких прикладів багато в сучасній мові, а також і в пам’ятках писемності XVI–XVIII ст., напр.: *по розных мѣстах и селах з жидами ѿ Хѣ розмовлѣючи* (МІКСВ, 414).

Очевидно, раніше відповідником цієї сполуки було словосполучення *по городам і весям*. Вона ще й сьогодні трапляється в розмовній мові, проте не зафіксована в сучасних українських словниках, а в російських реєструється (СРЯ, 72). Сполука *по городам і весям*, де замість слова *город* міг уживатися фонетичний варіант *град*, зафіксована у багатьох пам’ятках писемності української мови, напр. у “Словнику української мови XVI – першої половини XVII ст.” представлено фрагмент тексту із Пересопницького євангелія: *ѿбхождал Іс̃ грады и веси оуча их на съборищах* (ПЄ, 48); часто вживає її Климентій Зіновійв: *хранит гдѣ бѣ и грады и веси и всякі ѿ хр(с)тіянска жилица; І не будет тои въ*

градh и в веси медлhти; О наемниках служащих людем свhтовым в градhх и в весех (КЗ, 34, 63, 186). Цю ж сталу сполуку вживав і Т. Шевченко: *Люта мати! Спустила друге біснувате своє скаженеє звіря, що гради й весі пожирало* (СМШ, I, 71). Отже, ця сполука функціонувала і в українській мові, але в сучасних словниках не зареєстрована.

Наші спостереження показали, що у “Словнику української мови” немає вказівки на офіційне та неофіційне вживання назв поселень, не завжди достатньо розкрита семантична структура слова та не фіксуються застарілі слова, засвідчені іншими словниками.

Джерела дослідження

- Гончар – Гончар О. Людина і зброя: Роман. – К., 1978.
 ДДГ – Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1993.
 ДМВН – Ділова мова Волині і Наддніпрянщини XVII ст. – К.: Наук. думка, 1986.
 Довідник – Довідник з історії України. – К.: Генеза, 2002.
 КЕ – Київ: Енциклопедичний довідник / За ред. А. Кудрицького. – К.: Головна редакція УРЕ, 1981.
 КЗ – Зіновійв К. Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. до вид. І.Чепіга. – К.: Наук. думка, 1971.
 Костенко – Костенко Л. Вибране. – К.: Дніпро, 1989.
 ЛУ – Літературна Україна.
 МКСВ – Тітов Хв., проф. Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI – XVIII вв.: Всезбірка передмов до українських стародруків. – К., 1924.
 РУС – Російсько-український словник І.Анніна, Г.Горюшина, І.Гнатюк та ін. // за ред. В.Жайворонка. – К.: Абрис, 2003.
 СМШ – Словник мови Шевченка. – К.: Наук. думка, 1964. – Т.1.
 СРЯ – Ожегов С. Словарь русского языка. – М.: “Советская энциклопедия”, 1972.
 ССРЛЯ – Словарь современного русского литературного языка: В 17-ти т. – М.–Л.: АН СССР, 1963.
 ССУМ – Словник синонімів української мови: У 2-х т. К.: Наук. думка, 1999.
 СУМ – Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
 УРЕ – Українська радянська енциклопедія: В 16 т. – Т. 9. – К.: Головна редакція УРЕ, 1962.
 УСЭС – Украинский советский энциклопедический словарь. – К.: Главная редакция УСЭ, 1988.

Література

1. Петренко О. Панський маєток на Східному Поділлі (кін. 18 – перша третина 19 ст.): соціально-економічні та етноконфесійні відносини: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005.
2. Петренко О. Брацлавська губернія і Брацлавське намісництво // Київська старовина. – 2000. – №1.
3. Ставицька Л. Естетика слова в українській поезії 10–30 рр. XX ст. – К.: “Правда Ярославичів”, 2000.

ПЕРСОНАЛІЇ

*Ніна Лозова**

Інститут української мови НАН України (Київ)

АНДРІЙ АНДРІЙОВИЧ БУРЯЧОК

Андрієві Андрійовичу Бурячку – знаному українському мовознавцеві – цього року виповнюється вісімдесят.

А. А. Бурячок народився 24 серпня 1925 року в с. Ошів Грубешівського повіту Люблінського воєводства (Польща) в селянській родині. У 1939 р. закінчив польську народну школу в с. Долобичеві. Потім учився в Белзі й у Сокалі (Львівська обл.). Він часто згадує свою Холмщину, з любов'ю розказує про неї, присвячує їй статті.

Під час репатріації польського та українського населення на початку листопада 1945 р. переїхав з батьками в Україну – на Волинь. Того ж року вступив на підготовчі курси при Львівському університеті, а пізніше був зарахований на філологічний факультет (українське відділення). 1951 р. Андрій Андрійович рекомендований ученою радою університету до аспірантури при Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, після закінчення якої успішно захистив кандидатську дисертацію (1954 р.), присвячену назвам спорідненості. Пропрацювавши три роки старшим викладачем у Київському педінституті, Андрій Андрійович переходить в Інститут мовознавства, відділ лексикології та лексикографії, і з того часу вся подальша робота А. А. Бурячка пов'язана з цим відділом. Коло зацікавлень молодого науковця – теорія мови, словники, етимологічні дослідження, переклади. Він пише інструкцію для складання регіональних діалектних словників, друкує безліч мовних порад про слововживання, бореться за чистоту, культуру мови. Створює „Збірник вправ і завдань з порівняльної граматики східно-слов'янських мов” для педагогічних інститутів, перекладає з польської твір М. Варненської „Романтична подорож пана Оноре”. І все життя досліджує творчість І. П. Котляревського.

* © Н. Лозова, 2005

Андрій Андрійович бере участь у створенні „Словника української мови” – укладає, редагує, входить до складу редколегії. За цю працю одержує Державну премію СРСР.

Після „Словника української мови” було ще багато лексикографічних праць – колективних та індивідуальних. Це й орфографічний словник для початкових класів – перший словник, що потрапляв до дитячих рук. І російсько-український словник, і транслітерований словник найпоширеніших імен та прізвищ. Це орфографічний словник, що розрахований на найширшу аудиторію, з додатками – географічними назвами, власними іменами. А ще значна робота над „Словником синонімів української мови” – як редактора й як автора.

Створюється „Словник українських рим” (у співавторстві з І. І. Гурином), редагується „Російсько-українського словника гірничих термінів”, укладається „Російсько-український словник для військовиків” (разом із М. Т. Демським та Б. З. Якимовичем).

Багато зроблено для перекладу військових наказів українською. Перший крок – невеличкий додаток до підручника, потім – низка статей про муштрову термінологію. Цікавиться мовознавець і науково-технічною, медичною термінологією, соціально-політичною, дипломатичною, сільськогосподарською лексикою.

Опрацювання суспільно-політичної лексики А. А. Бурячок завершує захистом докторської дисертації 1984 р.

Багато сил доклав учений до вдосконалення українського правопису. Разом з колективом авторів він працює над довідниками з української орфографії та пунктуації. Бере участь у 2-му виданні правопису (1973 р.). У роки незалежної України створюється правописна комісія, у якій яскравою постаттю стає Андрій Андрійович. Науковець видає низку статей та брошур з обґрунтуванням концепції нової редакції правопису, роз’ясненням змін.

Вагомий внесок А. А. Бурячка й у мовну політику. 1990 року (ще в УРСР!) він видає статтю „Про державну програму розвитку української мови та інших національних мов в УРСР на період до 2000 р. та завдання Товариства української мови ім. Т. Шевченка”, розмірковує про мовну ситуацію, бере участь у обговоренні Закону УРСР про мову 1991 р.

Андрій Андрійович присвятив життя українській мові, її чистоті, можливості вільного функціонування. Він доклав значних зусиль до

створення Інституту української мови НАН України. З 1991 року А. А. Бурячок – провідний науковий співробітник Інституту української мови НАН України. 1996 року він удостоєний премії ім. Івана Огієнка.

Андрій Андрійович активно пропагує українську мову – викладає, читає лекції. Його невтомність є взірцем для молодших. Багато статей в енциклопедії „Українська мова” написано саме ним. І зараз, у свої вісімдесят, працює над створенням словника мови І. П. Котляревського, займається науковою діяльністю, співає в хорі.

Хочеться побажати відомому українському мовознавцеві натхнення, здоров'я й многая літа.

Література

1. Українська мова. Енциклопедія. – К.: „Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана, 2000.
2. Архівні матеріали Інституту української мови НАН України.

З ПЕРЕМОЖНИХ ФРОНТОВИХ ДОРІГ ДО НАУКОВИХ ЗВЕРШЕНЬ

*Людмила Симоненко, к. ф. н.**

Інститут української мови НАН України (Київ)

ЛЕОНІД СИДОРОВИЧ ПАЛАМАРЧУК (1922-1995)

Заслужений діяч науки УРСР, Лауреат Державної премії СРСР та Державної премії УРСР в галузі науки і техніки, Державної премії УРСР ім. Т.Шевченка, доктор філологічних наук, професор Леонід Сидорович Паламарчук народився 9.08.1922 року в с.Мусіївка Вчорайшенського (тепер Ружинського) району Житомирської області в родині сільських учителів.

Після закінчення в 1939 р. середньої школи з золотою медаллю був слухачем учительських курсів у м. Житомирі. Після закінчення курсів з жовтня 1940 до початку Великої Вітчизняної війни працював учителем семирічної школи. Упродовж 1941-1942 рр. був зв'язківцем у підпільному партизанському загоні Івана Здоровця Київського обкому КП (б)У. У грудні 1943 року пішов у діючу армію, перебував у ній до закінчення війни, визволяючи країни Європи від фашизму. Очікувану перемогу Леонід Сидорович зустрів у Златій Празі, де як грамотний військовик був залишений при штабі до вересня 1945 року. Нагороджений орденом "Червона зірка" і 5-ма медалями, серед яких "За звільнення Праги", "За взяття Берліна", "За перемогу над Німеччиною" та ін.

Велика жадоба до знань привела юнака в солдатській шинелі в 1945 році до Київського педагогічного інституту ім. О.Горького (нині Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова), який закінчив у 1949 році з червоним дипломом. Будучи сталінським стипендіатом, науковою роботою почав займатися в пору студентства. У жовтні 1949 р. був зарахований до аспірантури Інституту мовознавства ім. О.О.Потебні АН України, з яким було пов'язане все його подальше життя.

* © Л. Симоненко, 2005

Після успішного закінчення аспірантури був зарахований на посаду молодшого наукового співробітника відділу словників. У червні 1953 року під науковим керівництвом к.ф.н. В.С.Ільїна успішно захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук “Лексична синоніміка в творах М.Коцюбинського”, Вона дала поштовх до вивчення синоніміки інших українських письменників, без чого неможливе вивчення синонімічних багатств української літературної мови в цілому. Праці Л.С.Паламарчука дали цінний матеріал для Словника синонімів української мови, над яким почали працювати з кінця 50-х років XX ст. Пізніше Л.С.Паламарчук став автором проекту названого словника, членом редколегії, але, на жаль, він не дожив до його виходу в світ (1999–2000 рр.).

Л.С.Паламарчук був висококваліфікованим кадровим працівником Інституту: з 1960 року він незмінний завідувач відділу лексикології та лексикографії, з липня 1978 р. постановою Президії АН УРСР був призначений заступником директора Інституту мовознавства АН УРСР з наукової роботи, на цій посаді він працював до 1987 р.

У 1977 р. Л.С.Паламарчук захистив докторську дисертацію “Українська радянська лексикографія (питання історії, теорії й практики)”, яка за оцінками лінгвістів стала новим підходом до лексикографічної інтерпретації словникового складу мови, що дозволив визначити основні принципи теоретичного дослідження проблем сучасної лексикографії.

Л.С.Паламарчук створив наукову школу лексикологів і лексикографів, досягнення якої широко відомі як в Україні, так і за її межами. Наукові праці та словники, видані під його науковим керівництвом чи за його редакцією або й при безпосередній авторській участі, отримали високу оцінку, серед них “Дослідження з лексикології і лексикографії” (1965), “Лексикологія і лексикографія” (1966, 1969), “Сучасна українська мова. Лексика і фразеологія” (1973), 3-томний “Російсько-український словник” (1968), однотомний “Українсько-російський словник” (1976).

Основною науковою темою, за визнанням самого Леоніда Сидоровича –багатотомний тлумачний Словник української мови, науковим керівником якого він був. Під його керівництвом разом з лексикографами Чехословацької Академії наук створений “Чесько-український словник” у 2-х томах. Паралельно з виданням останніх томів “Словника української мови” науковий колектив, керований

Л.С.Паламарчуком, розробляє основи створення нових для української лексикографії типів словників – фразеологічного й синонімічного. Фразеологічний словник української мови у 2-х томах, головою редколегії та науковим керівником якого був Л.С.Паламарчук, з'явився на книжкових полицях у 1993 році.

Будучи високопрофесійним і досвідченим фахівцем, у науковому доробку якого понад 100 наукових публікацій (монографії, академічні словники), Л.С.Паламарчук багато уваги приділяв підготовці і вихованню наукових кадрів. Близько 30-ти його учням був присуджений науковий ступінь кандидата філологічних наук.

Поряд з науково-педагогічною роботою Л.С.Паламарчук проводив велику науково-організаційну та науково-координаційну роботу. Координував лексикографічну роботу Інституту з науковими установами і ВНЗ як України, так і зарубіжних країн (Білорусії, Чехії, Росії та ін.). Він був членом Наукової ради з лексикології і лексикографії при Відділенні літератури і мови АН СРСР; членом “СВРОЛЕКСУ” від України; членом Міжнародного комітету славистів України; членом кваліфікаційної Вченої ради при відділенні ЛММ АН УРСР; членом Наукової ради з проблем “Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй”; членом Експертної комісії з мовознавчих дисциплін Міносвіти УРСР; членом редколегії та співавтором III тому “Українсько-російського словника”; членом редколегії журналу “Мовознавство”; членом редколегії і заступником голови редколегії Словника української мови в 11-ти томах; Словника синонімів української мови в 2-х томах. Був учасником усіх міжнародних з'їздів славистів до 1995 р., виступав по радіо й телебаченню з пропагандою науково-лінгвістичних знань. Роботу, виконувану проф. Л.С.Паламарчуком, важко вмістити в короткій статті.

З утворенням Інституту української мови НАН України (1991р.) до останніх днів свого життя (26.08.1995р.) Леонід Сидорович працював головним науковим співробітником відділу лексикології та лексикографії, продовжував виховувати молоді наукові кадри.

Леонід Сидорович був доброю, чуйною й порядною людиною, надто акуратним у всьому: науці, побуті тощо. Мав золоті руки, любив, щоб усе було на своїх місцях і домашня техніка працювала безперебійно. Леонід Сидорович був залюблений у книгу. Все своє життя збирав фахову літературу. Його наукову бібліотеку родина подарувала Національній бібліотеці України ім. Вернадського, де її виставлено

окремим фондом Л.С.Паламарчука. Він з великою повагою і любов'ю ставився до своїх колег, аспірантів, для яких став не лише вчителем, а й другом та радником. Л.С.Паламарчук був (боляче писати був) надто скромною і високоінтелектуальною людиною, свої урядові нагороди прикріплював до лацкана піджака лише на великі свята. Зі зброєю в руках молодий воїн пройшов пів-Європи, на жаль, не дожив до всенародного свята – 60-річчя Перемоги над фашизмом. Дякуючи йому, ми маємо чисте небо над головою, маємо щастя працювати в академічному інституті. Леонід Сидорович постійно з нами, в наших душах (не віриться, що ось уже 10 років його немає серед нас); здається, ось-ось відчиняться двері й на порозі з'явиться дорогий учитель і наставник зі своєю лагідною посмішкою.

Низький уклін Вам, дорогий Леоніде Сидоровичу, від ваших численних аспірантів за науку, за добро, за батьківське піклування про кожного з нас.

*Людмила Симоненко, к. ф. н.**

Інститут української мови НАН України (Київ)

ЛАРИСА ГРИГОРІВНА СКРИПНИК (1921–2004)

Лариса Григорівна Скрипник – відомий український учений, доктор філологічних наук, професор, лауреат Державної премії СРСР, наукова діяльність якої припадає на II половину XX ст., з повним правом займає одне з почесних місць у славній когорті українських мовознавців названого періоду.

Народилася Л. Г. Скрипник 21 квітня 1921 р. в селі Єгорівка Новоукраїнського району Кіровоградської області. Батьки померли рано (мати в 1927 р., а батько в 1934 р.), тому вона виховувалася в дитячому будинку.

У 1938 році вступила до Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка на філологічний факультет (українське відділення). Навчання в університеті перервала Велика вітчизняна війна. У жовтні 1942 р. добровільно вступила до лав Радянської армії. 1942–1943 рр. – курсант 1-го Московського Червонопрапорного ордена Леніна

* © Л. Симоненко, 2005

авіатехнічного училища зв'язку. Після його закінчення була направлена в діючу армію – Перший український фронт, батальйон аеродромного обслуговування молодшим метеорологом.

За заслуги перед Вітчизною нагороджена медалями “За бойові заслуги”, “За победу над Германией”.

Після закінчення війни Л. Г. Скрипник повертається до стін рідного університету, який закінчує 1947 року й за призначенням їде в м. Суми, працює асистентом у педагогічному університеті на кафедрі української мови до 1949 р.

1949 р. Л. Г. Скрипник вступає до аспірантури Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, з яким у неї було пов'язане все наукове життя.

У 1953 р. успішно захистила дисертацію “Лексика і фразеологія української радянської художньо-історичної прози” на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук. З цього ж року до 1955 р. працює вченим секретарем Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні.

Подальшу свою наукову долю Лариса Григорівна пов'язує з лексикологією та лексикографією. Вона є одним з укладачів та редакторів II, III, IV, V томів “Українсько-російського словника в 6-ти томах”; одним з укладачів однотомного “Українсько-російського словника”; членом редколегії “Російсько-українського словника в 3-х томах”; “Словника української мови в 11-ти томах”. Л. Г. Скрипник – один із редакторів IX тому СУМ. За останній словник разом з групою редакторів була удостоєна Державної премії СРСР.

Коло наукових інтересів Л. Г. Скрипник надзвичайно широке: її увагу привертають проблеми лексикології й лексикографії, ономастики й стилістики, фразеології (останній присвячена монографія “Фразеологія української мови”). Фразеологія кожної мови, на думку автора, – “це своєрідний художній літопис історії народу, його культури, побуту і звичаїв, це створюваний віками моральний кодекс, у якому з винятковою образною силою виявляються народні симпатії й антипатії, самобутні особливості наукового світосприймання”. І це дійсно так. Звернімося до статей-консультацій Л. Г. Скрипник, опублікованих у журналі “Мовознавство” у рубриці “Із таємниць фразеології”, у яких подано походження широковідомих у мові фразеологізмів “скакати, вскочити в гречку”, “кучму дати”, “топтати ряс”, “ні кола, ні двора” та ін. [1].

У 1976 році Л. Г. Скрипник захистила дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора філологічних наук. Перу Л. Г. Скрипник у співавторстві з Н. П. Дзятківською належить два випуски словника-довідника “Власні імена людей” (1986, 1996), в яких подано найуживаніші жіночі та чоловічі імена, їх походження, особливості правопису власних імен та прізвищ. Названі словники сприяють процесові нормалізації вживання імен в Україні, співвідношенню загальномовних документальних (паспортних) і розмовно-побутових варіантів імен.

Л. Г. Скрипник опублікувала близько 100 наукових праць з названих вище галузей мовознавства. Вагомі заслуги професора й у справі підготовки молодих науковців-філологів. Під її науковим керівництвом захищено 5 докторських та 6 кандидатських дисертацій. У особі Л. Г. Скрипник вдало поєднувалися риси науковця й педагога. Упродовж 1977–1983 рр. вона працювала завідувачем кафедри галузевого бібліографознавства Київського державного інституту культури ім. О. Є. Корнійчука (нині – Київський національний університет культури і мистецтв).

Після роботи в названому ВНЗ Л. Г. Скрипник знову повертається до улюбленої лексикографічної праці спочатку до Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, а з 1991 р. – Інституту української мови НАН України провідним науковим співробітником-консультантом, веде велику як консультативну, так і практичну роботу в царині теорії й практики укладання словників. Після виходу на пенсію (1995 р.) вона продовжує напружено працювати. Її невтомна праця увінчалася виходом у світ у 2004 році однотомного “Українсько-російського словника”, в якому вона є укладачем і одним з відповідальних редакторів. На жаль, не всі наукові плани, задуми Л. Г. Скрипник вдалося реалізувати.

13 серпня 2004 р. раптово перестало битися серце невтомної трудівниці, прекрасної людини, чуйної мами й бабусі. З Ларисою Григорівною було завжди затишно, вона любила людей і вони відповідали їй взаємністю та повагою. Вона фактично створила фразеологічну школу, учнями якої стало багато відомих українських мовознавців-фразеологів, серед яких М. Т. Демський, Л. І. Коломієць, В. Д. Ужченко, О. Муромцева та багато інших, які гідно продовжують справу свого вчителя й наставника Л. Г. Скрипник.

Література

1. Скрипник Л. Стрибати в гречку. Кучму дати // Мовознавство. – 1968. – №5. – С. 76–80.
2. Скрипник Л. Ні кола, ні двора // Мовознавство. – 1968. – №1. – С. 56–57.
3. Скрипник Л. Про вислови “топтати ряс”, “від дошки до дошки” // Мовознавство. – 1967. – №4. – С. 85–86.
4. Скрипник Л. // Енциклопедія “Українська мова”. – К., 2000. – С. 560.

Ірина Прядко*

Інститут української мови НАН України (Київ)

**ГРИГОРІЙ МИХАЙЛОВИЧ УДОВИЧЕНКО
(1917 - 2003)**

Григорій Михайлович Удовиченко – доктор філологічних наук, професор – належить до тих відомих мовознавців, які основну свою наукову діяльність присвятили питанням лексикології та лексикографії, зосередивши увагу здебільшого на фразеологічних та фразеографічних проблемах.

Народився Г. М. Удовиченко 31 січня 1917 року в місті Костянтинограді (згодом Красноград) Харківської губернії в сім'ї коваля. Батько працював у приміській економії, мати була домогосподаркою. Після революції родина Удовиченків, одержавши земельний наділ у селі, переїздить на Полтавщину і невдовзі повертається до міста Краснограда, де хлопець закінчує 1932 року школу-семирічку й розпочинає свою трудову діяльність.

Він навчається токарному ремеслу і, працюючи токарем по металу, відвідує II курс робітфаку при Красноградському педтехнікумі, який згодом було переведено до м. Полтави. Після закінчення IV курсу 1938 року Григорій Михайлович вступив на мовно-літературний факультет Полтавського педінституту й до початку Великої Вітчизняної війни закінчив три курси.

У серпні 1941 року Г. М. Удовиченко добровільно пішов до лав Радянської Армії. Зі званням лейтенанта юнак закінчив Київське піхотне училище, евакуйоване тоді в місто Ачинськ Красноярського

* © О. Прядко, 2005

краю, певний час працював з курсантами. На фронті Григорій Михайлович командував кулеметною ротою, був помічником начальника штабу полку. Одужавши після поранення, він знову повернувся на бойові позиції, працював у штабі дивізії. У 1941–1945 роках майбутній учений воював у лавах II і IV Українських фронтів, з частинами Радянської Армії пройшов дорогами Румунії, Угорщини, Польщі, Чехословаччини. За це він нагороджений орденами Олександра Невського, Вітчизняної Війни II ступеня та медалями.

Після демобілізації Г. М. Удовиченко спрямовує свої сили на студентські студії: склавши різницю в програмах Полтавського педінституту та Харківського держуніверситету ім. О. М. Горького, продовжує навчання вже в університеті й закінчує 1948 року його філологічний факультет.

Недовгий час Григорій Михайлович працював викладачем української мови та літератури в Красноградському педучилищі, а 1950 року вступив до аспірантури при Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, де під керівництвом відомого вченого В. С. Ільїна успішно захистив 1954 року кандидатську дисертацію на тему “Мовні засоби гумору в українській радянській комедії”. По закінченню аспірантури кандидат філологічних наук був призначений на роботу педагогом кафедри української мови Ужгородського університету.

Протягом 1956 – 1965 років Григорій Михайлович Удовиченко працює старшим науковим співробітником відділу лексикології та лексикографії Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР. Окрім здійснення теоретичних досліджень у цій галузі, на нього було покладено виконання обов’язків завідувача лексичної картотеки. Складність та відповідальність цієї роботи може засвідчити хоча б той факт, що вона в майбутньому забезпечила картотечними матеріалами створення 11-томного Словника української мови – фундаментальної праці, першого тлумачного словника української мови, удостоєного Державної премії СРСР.

Нагальна й найголовніша робота полягала в постійному поповненні картотеки новими надходженнями, про що неухильно і повсякчас дбав Григорій Михайлович. Саме він організував виготовлення карток з допомогою ротатора, слідував за їх ретельним упорядкуванням, відтак налагодилася чітка реєстрація та точний облік улитих карток.

Як стверджував учений, “картотека має дати відповідь на кожне питання, пов’язане з тим чи іншим словом, що вживається в будь-якому стилі сучасної літературної мови українського народу” [5]. Необхідно було, щоб вона надалі поповнювалася не лише відсутніми словами, а й новими значеннями, формами, якомога ширшим колом семантичних різновидів уже наявних у картотеці слів, особливо – термінами, а також стійкими словосполученнями, які на той час були слабо представлені в її складі.

З огляду на це, очолюючи картотечну групу, Г. М. Удовиченко упорядкував широку ґрунтовну, детальну “Інструкцію до виписування матеріалів для лексичної картотеки Інституту мовознавства АН УРСР”, розмножену ротаторним способом, принципи якої використовуються і тепер для розкреслювання картотечних матеріалів.

Положення Інструкції стосувалися добору слів (в основному залежно від частини мови, походження слова чи його будови), також тексту цитати, оформлення картки і враховували багато найрізноманітніших особливостей. Автор-упорядник звертає пильну увагу розписувачів, наприклад, на префіксальні та суфіксальні іменники типу *розсуд, присмак, зажура, щастячко* тощо, іменники дієслівного походження на *-ння, -ття*; присвійні та субстантивовані прикметники (*братів, сестрин, старий, молода*), короткі й нестягнені форми прикметників і дієприкметників (*твердая криця, ниво непоплитая*); а при виписуванні займенників – на випадки їх стилістичного вживання, як наприклад, у ролі логічно фіктивних підметів (– *І що то воно за мати, коли йде на сина жалітися, – піддає Лушню огню Чіпці (Панас Мирний)*) тощо. З числівників автором рекомендувалося виписувати усі випадки паралельних форм їх зв’язку з іменниками, збірні, всі незвичайні форми складених числівників, наприклад, *сорок і чотири* поряд із звичайними – *сорок чотири*.

Крім іншого, упорядник наголошує на необхідності особливо уважно виписувати сполучники, щоб у такий спосіб максимально представити в картотеці картину різноманітності їх семантичних відтінків, і при цьому зазначає відмінності можливих конструкцій. Серед положень розробленої Інструкції – обов’язкове виписування вигуків, а також усіх без винятку фразеологічних зворотів будь-якого походження окремо на кожний компонент.

Як при суцільному, так і при вибіркового розписуванні велика увага в роботі приділялася контексту, адже тільки в ньому виразно

розкривається значення слова – чи то поширеного у мові, чи рідко вживаного, а чи багатозначного, діалектного терміна. Особливо контекст необхідний для образно вжитого слова та для сталого словосполучення. Саме тому автор-упорядник ставив суворі вимоги щодо інформативності та закінченості виписуваної цитати. Основні з них стосувалися її обсягу та змісту, особливостей скорочення, передбачали наявність у тексті уточнювальних вставок – власних та географічних назв, вказівки на професію, уточнення ряду прислівників – обставин місця.

Від розписувачів вимагалось належне оформлення картки-цитати, особливо це стосувалося правильної форми реєстрового слова, способів подання фразеологізмів та складних слів, необхідною умовою було також бездоганне технічне оформлення запису цитати на картці, що передбачало півтора десятка різноманітних зауваг. До них належать і розроблені Г. М. Удовиченком принципи детальної паспортизації карток – правила посилання на джерело із зазначенням назви твору чи збірки відповідного автора, тому, року видання та сторінки.

Неухильне дотримання всіх зазначених у робочій Інструкції принципів було запорукою систематичного і якісного поповнення лексичної картотеки новими матеріалами, а отже, сприяло якнайповнішому відображенню лексичного фонду української мови для задоволення теоретичних і практичних потреб лексикографії та інших підрозділів лінгвістики.

На жаль, виробничих потужностей було недостатньо для втілення ширших картотечних задумів ученого, про що 1962 року він з жалем писав: “Інститут не має можливості забезпечити розгортання роботи з підготовки матеріалів на ротаторі для комплектування картотек різних типів” [1].

За його керівництва при лексичній картотеці була створена Картотечна рада, до складу якої входили провідні співробітники всіх відділів Інституту мовознавства. На її засіданнях члени Ради рекомендували творчі здобутки авторів, періодичні видання та різноманітні інші літературні джерела, які варті бути представленими в лексичній картотеці.

Як свідчать архівні матеріали, 1963 року сумлінна робота картотечної групи була відзначена дирекцією Інституту: “За оперативне і доброякісне забезпечення словника картотечними матеріалами відзначити грошовою премією ст. н. співробітника Удовиченка Г. М.,

ст. лаборантів Радченко Є. М. та Дудко Д. С.” [1] (ідеться про багатотомне видання Словника української мови).

Напружена й відповідальна праця в картотеці часом ставала на заваді розробленню теоретичних мовознавчих проблем, а науковець уважав за необхідне постійно і невпинно підвищувати власний кваліфікаційний рівень. Тому неодноразово вчений навіть звертається до дирекції з проханням увільнити його від цих обов’язків або ж надати творчу відпустку для завершення теоретичних досліджень, як-от: “За характером дорученої мені роботи я повністю позбавлений можливості займатися науковою роботою” [1]. Утім, дбаючи про доручену справу, усвідомлюючи її виняткову важливість, Григорій Михайлович при цьому запевняв: “Ця короткочасна моя відсутність не позначиться на роботі картотечної групи. Робота в існуючих масштабах буде забезпечена моїми заступниками” [1].

Та все ж, незважаючи на обставини, учений завжди наполегливо працював над теоретичними проблемами мовознавства. Саме в цей час з використанням фондів лексичної картотеки ним започатковані засади створення теорії словосполучень, зокрема фразеологічних, які стали предметом подальших його досліджень.

Дев’ятилітня праця Г. М. Удовиченка в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні залишила помітний слід: тій налагодженій роботі в картотеці, яка існує і тепер, слід завдячувати передусім саме Григорієві Михайловичу – першому керівникові повоєнного часу, скромному, сумлінному трудівникові лексикографічної науки.

Узагалі мовознавча спадщина Г. М. Удовиченка налічує близько сотні позицій.

На початку наукової діяльності в колі його зацікавлень було здебільшого вивчення індивідуального стилю українських письменників: Петра Гулака-Артемовського, Михайла Андрелли, Івана Карпенка-Карого, Миколи Томчанина, Івана Чендея, Олександра Корнійчука, у пізніший час – Бориса Олійника.

Науковець також досліджував стиль народних дум, використання лексики й фразеології в українській драматургії 30–40-х років XX ст. Свої спостереження над використанням письменниками лексичного багатства української мови дослідник узагальнив у теоретичних працях “Заметки о слоге писателя” та “Деякі питання стилю письменника”.

Утілення основного науково-теоретичного проекту, розпочатого під час роботи в лексичній картотечній групі, здійснене Г. М. Удовиченком

у монографії “Словосполучення в сучасній українській літературній мові”, виданій 1968 року, та захищеній 1969 року докторській дисертації.

У монографії досліджено вільні словосполучення сучасної української літературної мови щодо їхнього співвідношення зі словом, другорядними членами речення, з реченням, синтагмою, фразеологічно зв'язаними словосполученнями, а також структурно-семантичні типи вільних словосполучень у зіставленні з аналогічними сполуками російської мови.

Крім того, напрацювання лінгвіста при вивченні теоретичних проблем синтаксису словосполучень знайшли своє відображення в публікаціях на сторінках вітчизняних і зарубіжних видань. Це статті загальнотеоретичного характеру, як-от: “Словосполучення як предмет дослідження в українському мовознавстві”, і вужчого спрямування. В останніх автор визначає структурно-семантичні типи словосполучень в українській мові, а також у слов'янських мовах загалом та східнослов'янських зокрема; аналізує окремі групи словосполучень – адвербіальні та деякі дієслівні; торкається проблеми відношення детермінації та індетермінації у словосполученнях; досліджує інтонацію словосполучень. Його цікавлять також питання співвідносності словосполучення з різними типами мовних одиниць. Усі ці лінгвістичні проблеми висвітлені у 12 публікаціях, уміщених у різних наукових виданнях.

Другим важливим мовознавчим аспектом наукової діяльності Г. М. Удовиченка було розроблення теоретичних засад фразеології української мови, а також її лексикографічна інтерпретація. Варто зауважити, що Григорій Михайлович – один з перших науковців, які започаткували дослідження фразеології в Україні. 1961 року теоретик-фразеолог оприлюднює свої “Принципи укладання словника фразеологізмів”, потому, у різний час, відображає власні знахідки в цій галузі у статтях “Предмет фразеології та семантичні типи фразеологізмів”, “Новий крок у науку фразеологію”, “Предмет фразеології и признаки фразеологизмов (на материале украинского языка)”, а також у вступній теоретичній статті до двотомного “Фразеологічного словника української мови”. Ґрунтовне вивчення окремих проблем фразеології лінгвіст засвідчив у статті “Прогресивна і регресивна деривація в системі фразеологізмів”, опублікованій 1984 року в журналі “Мовознавство”.

Однак найпомітнішими серед його наукового доробку в цій галузі є лексикографічні праці – “Словник українських ідіом” (1968) та вже згадуваний “Фразеологічний словник української мови” у двох томах (1984).

“Словник українських ідіом” – плід багаторічної праці лексикографа. Він уміщує понад 2200 фразеологічних висловів, притаманних українській мові. Поряд із широко відомими приказками, прислів'ями, постійними порівняннями словник містить чимало рідкісних ідіоматичних висловів, знайдених у текстах українських письменників. У словнику послідовно витлумачено всі зібрані в ньому вислови, визначено значення та проілюстровано прикладами з літературних джерел особливості їх уживання.

Фундаментальним виданням є “Фразеологічний словник української мови”, де в алфавітному порядку за першим компонентом розміщено фразеологізми у широкому розумінні, на відміну від попередньої лексикографічної роботи, – ідіоми, фразеологічні вислови, фразеологічні сполучення та синтаксично сталі словосполучення (за класифікацією автора). У словнику, крім тлумачень, також подані граматичні, функціональні та стилістичні ремарки, варіанти фразеологічних одиниць, синонімічні ряди та ілюстрації з текстів. Семантичні й варіантні різновиди подані біля основного, найпродуктивнішого в мові фразеологізму. За допомогою ремарок вказано форми граматичного зв'язку з елементами, що поширюють фразеологізми, визначено синтаксичні функції фразеологічних одиниць у висловленні тощо.

Наукова діяльність ученого тісно пов'язана з педагогічною. Не залишаючи науково-теоретичних досліджень, Г. М. Удовиченко з 1965 року переходить на постійну роботу до Київського педінституту (тепер Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова). Спершу доцент кафедри української мови, невдовзі він – декан філологічного факультету, в 1973-76 роках – проректор з наукової роботи. З 1976 року Григорій Михайлович професор кафедри української мови.

Він викладав майбутнім педагогам курси загального мовознавства, порівняльної граматики української і російської мов, сучасної української літературної мови. А ще до своєї педагогічної діяльності Григорій Михайлович залучає власні вагомі наукові здобутки. Крім згаданих мовознавчих дисциплін, обов'язкових у навчальному процесі,

він пропонує увазі студентів спецкурси з історії науки про мову, з теоретичних основ фразеології, із синтаксису словосполучень української мови.

Із наміром прищепити молоді любов до науки лінгвістики, спонукати студентів до наукової роботи професор майстерно керує спецсемінарами з фонетики та фонології, фразеології, фразотворення. Студенти спеціальних відділень філологічного факультету в цей час навчаються методу статистичного аналізу при вивченні фонем, досліджують фонологічні позиції голосних фонем в українській мові, здійснюють аналіз їх частотності; вивчають засоби фразотворення в українській мові та, як майбутні педагоги, особливості вивчення цих засобів у середній школі. Під керівництвом досвідченого фразеолога студенти також обговорюють принципи класифікації фразеологічних одиниць, їх стилістичне використання у творах українських письменників, а бажаючи відвідують студентський науковий гурток з проблем фразеології, засідання якого вів також Григорій Михайлович.

Читаючи лекції студентам, мовознавець не втрачає пильної уваги до наукових проблем, продовжує працювати над ними – створює два посібники із загального мовознавства, широко використовувані в навчальному процесі. У посібнику “Загальне мовознавство: історія лінгвістичних учень” (1980) подано поняття про структурні компоненти мови як об’єкта мовознавства, висвітлено історію лінгвістичних учень наукових центрів стародавніх цивілізацій, періоду середньовіччя та епохи Відродження, XVI – XVIII і XIX століть; особливу увагу приділено питанню розвитку науки про мову у XX столітті. У монографії також детально схарактеризовано всі періоди розвитку лінгвістики, її розгалуження на школи та напрями.

Г. М. Удовиченко збагатив філологічну науку також дослідженнями зі структурної лінгвістики, етнолінгвістики, вивченням питань сутності мови, наукового потенціалу педагогічної вищої школи, виклавши свої міркування й висновки на сторінках тематичних збірників кафедри та в газеті “Радянська освіта”.

Григорій Михайлович був талановитим педагогом і наставником, зробив значний внесок у підготовку кадрів вищої кваліфікації. Він здійснював наукове керівництво дисертантами, дипломантами, теоретичною роботою старшокурсників, які з успіхом виступали на студентських наукових конференціях; часто головував у Державних екзаменаційних комісіях ВНЗ. Також учений виступав офіційним

опонентом на захистах кандидатських і докторських дисертацій, брав участь у спеціалізованих радах. Неодноразово професор читав лекції для вчителів столиці й області, а 1962 року за проведення на високому науковому рівні занять на курсах перепідготовки вчителів м. Києва його відзначили подякою в наказі міськвн. 1967 року Г. М. Удовиченко був відряджений до Польщі для читання курсу лекцій учителям української мови і літератури польських шкіл, а 1969 року він навчав мови студентів у Чехословаччині.

Багаторічна наукова, навчально-методична та виховна діяльність Григорія Михайловича Удовиченка відзначена почесним званням Заслужений працівник вищої школи УРСР, високими професійними нагородами – медаллю А. С. Макаренка, значком “Відмінник народної освіти УРСР”.

Будучи чесною, чуйною і надзвичайно порядною людиною, маючи лагідну вдачу, Григорій Михайлович користувався любов’ю і пошаною в наукових колах, серед колег-педагогів і серед студентів.

Література

1. Архівні матеріали Інституту української мови НАН України.
2. Архівні матеріали Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.
3. Загальне мовознавство: історія лінгвістичних учень. – К.: Вища школа, 1980.
4. І воїни, і педагоги. – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2000.
5. Інструкція до виписування матеріалів для лексичної картотеки Інституту мовознавства АН УРСР, 1961.
6. Педагогічні кадри – К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. – № 13.
7. Проблеми граматики і лексикології української мови. Збірник наукових праць. – К., 2001.
8. Словник українських ідіом. – К.: Рад. письменник, 1968.
9. Словосполучення в сучасній українській літературній мові. – К.: Наук. думка, 1968.
10. Фразеологічний словник української мови: У 2 т. – К.: Вища школа, 1984.

РЕЦЕНЗІЇ

Євгенія Карпіловська, д. ф. н.*

Інститут мовознавства НАН України (Київ)

**Ю. КОБІВ. СЛОВНИК УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВИХ І
НАРОДНИХ НАЗВ СУДИННИХ РОСЛИН**

К.: НАУК. ДУМКА, 2004. – 800 С. – (СЛОВНИКИ УКРАЇНИ).

Створення номенклатури – зведення назв об'єктів вивчення – є, як відомо, наріжним каменем для побудови терміносистеми будь-якої галузі наукового знання. Словник Юрія Кобова для сучасної української ботаніки розв'язує цю проблему, без жодної пересади, фундаментально. У своїх роздумах оцінюю цю працю передусім з позицій мовознавчих, але разом з тим дивлюся на неї оком того широкого читацького загалу «неботаніків», до якого її й звернено. Автор слушно підкреслив таку просвітницьку місію свого словника в докладній передмові до нього. Саме для широких верств людей, «яким було б зручно засобами рідної мови ознайомитися з рослинами, що заселяють їхню батьківщину» (с.15), Ю. Кобів, крім наукових, подав понад 30 тис. народних назв судинних рослин. Зауважу принагідно, що варто було б для читачів-нефахівців пояснити вибір терміна *судинні рослини*, який автор вживає замість означення *вищі рослини*, звичнішого для них принаймні зі шкільного курсу ботаніки. До такого уточнення засадничого терміна словника спонукає, на моє переконання, і вживання мовознавчого терміна *фітонім* як абсолютного синоніма-замінника до терміна *судинні рослини*, тоді як він позначає рослину взагалі, і вищу, і нижчу. Натомість у реєстрі обговорюваного словника не знайдемо, наприклад, назв грибів.

Саме мовознавців, і не лише термінознавців, ономастів, лексикологів, етимологів та істориків мови, а й етнолінгвістів, лінгвокультурологів словник Ю. Кобова не може залишити байдужими. Адже він подає панораму тієї картини рослинного світу, яку відображає, зберігає й розвиває українська мова. Завдяки систематизованим у ньому матеріалам, всебічній паспортизації назв за джерелами, а на їхній основі – за говорами й наріччями української мови (див. спеціальну карту

* © Є. Карпіловська, 2005

«Регіони діалектного членування України (за Атласом української мови, 1984)», уміщену на с. 25) читач дістає змогу з'ясувати, які моделі номінації уподобали українці для означення тієї чи іншої рослини, які її ознаки покладено в основу окремих назв. Крізь власне мовну тканину в таких найменуваннях прозирає народна психологія, сприйняття довкілля, осмислення впливу на людину рослинного світу, його участі в духовному житті й виробничій діяльності українців. Ю. Кобів слушно зауважує, що активність називання певної рослини засвідчує не так її поширення в Україні, як значущість для життєдіяльності мовлян. У цьому можна зайвий раз пересвідчитися, оглянувши часом досить поважні переліки назв деяких рослин, хоча б спектр найменувань такої улюбленої українцями рослини, як **любисток** (*Levisticum*). Поряд з цією науковою назвою рослини словник засвідчує такі її народні назви з виразною внутрішньою формою, як **безсмертник**, **божак**, **дудочник**, **зірки**, **зірочки жовті**, **зоря**, **зорька небесна**, **каштанчики**, **люби-мене**, **люби-мене-швидко**, **любин-трава**, **млекотина**, **німиця**, **пахало**, **паханка**, **петрушка дика**, **приворотень**, **прилюбник**, **старчець смоляний**, **тройзіль**, **чари-зілля**. Багатющий матеріал дослідники української мови одержать зі словника Ю. Кобова не тільки для вивчення принципів і закономірностей україномовної концептуалізації та категоризації рослинного світу, а й для аналізу суто словотвірних технік оформлення номінативних моделей означення рослин. У зібраних автором назвах збереглися маловживані, а то й унікальні словотвірні моделі та засоби. Наприклад, назви рослин засвідчують активне використання моделей складання основ без з'єднувальної голосної, які в загальноновживаній питомій лексиці мало поширені, див. такі фітоніми, як **дивдер**, **дивдерев**, **дивдерев**, **дивдерина**, **дивдур** чи **білпух**, **більмак**, **більмачок**, **дурмал**, **дурман**, **дурпан** тощо.

Аналіз подібних найменувань суттєво доповнює, а часом і коригує наші уявлення про механізми українського словотворення, про словопороджувальний потенціал певних коренів. Зокрема, мені матеріали словника Ю. Кобова дозволили істотно уточнити склад багатьох гнізд «Кореневого гніздового словника української мови», виправити неточності, що містили джерела, якими я послуговувалася для його укладання. Користаючись з нагоди, гарно дякую за це шановному авторові і глибоко переконана, що таку ж вдячність відчуватимуть до нього всі, хто звертатиметься до його вичерпної, ретельно й вдумливо виконаної праці. Не можна не погодитися з Ю. Кобовим, що яскраві,

образні народні назви викликають у читачів різноманітні асоціації й виступають як багатогранні символи особливого національного світосприйняття (с.13). Ось, приміром, як за народними назвами можна покласифікувати *мак (Papaver L.)* – він може бути *білоцвітним, гладеньким, голим, діркатим, заячим, зірчастим, набубнявілим, незаконним, несправжнім, пухленьким, сивим, тріскатим (тріскучим, трісуцим)* і навіть *щетинястим*. А улюблена *ромашка лікарська (Chamomilla recutita L.)* постає в народній уяві то як *рум'янок*, то як *дрімлюха*, то як *білянка*, то як *невістулька*.

Мовознавців не може не зацікавити й та творча робота, яку Ю. Кобів здійснив, не лише відновлюючи забуті чи мало відомі народні назви рослин, а й пропонуючи власні відповідники їхніх латинських або грецьких транслітерованих найменувань. Прагнення відновити напрацювання попередників в систематизації української ботанічної лексики, створити власне етноботанічну українську номенклатуру заслуговує на беззастережну підтримку. Можливо, варто було б якось виокремити в словнику шар власних авторських знахідок-перекладів іншомовних назв, оскільки, очевидно, укладач і сам передбачав щодо них неминучу дискусію як з ботаніками, так і з мовознавцями. Скажімо, з приводу доцільності подання певної назви для означення однієї рослини, якщо вона вже закріплена за іншою. Наприклад, Ю. Кобів запроваджує назву *ячмінка (Hordelymus)* на позначення різновидів ячменю (див. його міркування щодо цього на с. 15). Проте ця номінація, як зазначив сам укладач, вже давно побутує (див. словник за ред. Б. Грінченка) як назва сорту картоплі (*Solanum tuberosum*) або (див. праці І. Верхратського) як народна назва домашньої яблуні (*Malus domestica Borkh.*). Ю. Кобів, до речі, вміщує цю назву з такими значеннями у формі множини (*ячмінки*). Постає закономірне питання, чи не обтяжать ботанічну номенклатуру нові омонімічні назви на зразок *ячмінка (Hordelymus)*. Проте подібних дискусійних номінацій, за моїми спостереженнями, у словнику Ю. Кобова обмаль. Його високий професіоналізм, увага й повага не лише до власне наукових, а й літературних, аматорських джерел, ретельність і вдумливість їхнього опрацювання сприяють виваженості й доказовості переважної більшості запропонованих назв. Від удячності Ю. Кобова волонтерам-респондентам, кожен з яких присутній у його словнику поруч із наданими автору відомостями, віс тією зворушливою старосвітчиною,

яка мала не лише добру освіту, а й добрі манери, і якої так бракує в нашому сьогочасному суспільстві.

Дозволю собі висловити й кілька власне мовознавчих зауваг і пропозицій. На моє переконання, наближенню словника Ю. Кобова до читачів-неботаніків і взагалі до читацького загалу, що не має спеціальної мовної підготовки, посприяло б спорядження латинської номенклатури хоча б спрощеною транскрипцією. Це, звичайно, не прийнято робити в термінологічних перекладних словниках, до яких належить обговорювана праця, але до такої практики вдаються перекладні загальномовні словники. Враховуючи комп'ютерну форму словника Ю. Кобова, підготовка такого транскрибованого запису латинських слів не становила б особливих труднощів, однак неабияк допомогла б не знайомому з латиною читачеві прочитати й запам'ятати вимову назви цікавої рослини в міжнародній ботанічній номенклатурі.

Автор широко використовує українські діалектні словники та записи. Проте, на мій погляд, уміщення такої лексики в загальномовному словнику потребує вироблення певних принципів її подання згідно з нормами літературної мови. Зауважимо, що діалектний словник є передусім словником диференційного типу, а отже, принципи його укладання зорієнтовано на уявлення відмінностей форми й семантики певного слова в діалектній мові від його побутування в літературному стандарті. З огляду на це навряд чи доцільно у зведенні наукової ботанічної номенклатури зберігати особливості діалектної вимови слова. Скажімо, подавати назви *курятник*, *кур-зілля*, *сліпота куряча* у формі *куретник*, *кур-зілле*, *сліпота куреча*, що відбиває специфічну вимову **а** після м'яких приголосних у гуцульському говорі. Крім того, діалектні назви у транскрибованому записі вміщено в словнику Ю. Кобова разом із записами тих же фітонімів у нормативній, літературній формі. Через це обсяг номенклатури невиправдано зростає за рахунок суто фонетичних відмінностей тих самих номінацій. Трапляються і деякі назви, явно транслітеровані з реєстрів іншомовних словників або джерел, що відбивають старі правописні норми української мови. Про використання таких джерел Ю. Кобів повідомив у передмові (с. 14). Подібні транслітерації також потребують узгодження з нормами сучасної української літературної мови. Наприклад, запис народної назви рослини *Galega officinalis L.* (*козлятника лікарського*) як *козьяк* суперечить нормативним записам інших фітонімів з таким же пом'якшенням кінцевого приголосного

кореня, пор. *козянки, козячий листик*. Часом подібні транслітерації також призводять до невиправданого поповнення номенклатури номінаціями, графічна форма яких не відповідає чинному українському правопису (як би автор словника до нього не ставився), пор., зокрема, такі пари назв, як *фіалка альпійська – фіялка альпейська* (обидві для *Cyclamen purpurascens*). Проте для латинської назви *Cruciata* Ю. Кобів подав транслітеровану назву без усунення з'являння голосних з допомогою йотації, пор. пропонуваній українській відповідник *круціата*. До цього прикладу додаю також: *валеріана, валеріанела* й *валер'яна, валер'янка, валер'янів корінь, адіант(ум), адіантові* й *адіантові*. До кола назв, написання яких потребує, на мій погляд, уніфікації, належать також фітоніми з грецькою *θ* (фітою), напр., *тимот(ей)ка-timoфейка, тимофійка, тимофійка, тимофієвка, тимофієва трава*, або з пом'якшеним л перед голосними, напр., *флокс, флокса, флокси* і *фльокси*. Зрозуміло, що до появи цих варіантних написань спричинилася нинішня патова ситуація з реформою українського правопису. Проте доки не прийнято новий закон, у тім числі й правописний, діє старий. *Dura lex, sed lex*, як казали давні римляни.

Уніфікації потребує й подання наголосів в українських назвах рослин. Автор свідомо обмежив своє втручання в суто мовне оформлення фітонімів: усі назви подано в такому вигляді, в якому їх містило те чи те використане ним джерело. Проте словник не втратив би на науковій вірогідності, а тільки виграв би на послідовності й системності опрацювання матеріалу, якби Ю. Кобів удався в наголошуванні слів до аналогій чи в разі їх відсутності скористався тими відомостями про акцентні типи слів, які має на сьогодні у своєму розпорядженні українська акцентологія. Маємо на увазі передусім випадки, коли ту саму назву в одних місцях реєстру вміщено з наголосом, а в інших без нього. Наприклад, фітонім *наземка* з наголосом подано як наукову назву рослини *Polycnenum L.* Натомість без наголосу цю ж лексему подано в переліках народних назв, пор.: *наземка, наземка мала (Polycnenum arvense L.), наземка Гейфелева (Polycnenum heuffelii A.F.Láng), наземка (Polycnenum majus A. Braun)*. Народну назву рослини *Pleurospermum Hoffm.* (*ребронасінника*) *ребросій* подано без наголосу. Між тим усі трискладові слова з такою кінцевою основою мають в українській мові наголос на кінцевому складі, пор.: *гречк-о-сій, сам-о-сій*. Оскільки для читачів-неботаніків українська частина, без сумніву, матиме значення

першочергового джерела, а не допоміжного індексу, варто було б і тут усі фітоніми подати з наголосами. Це підсилило б вагу для широкого читачького загалу саме українського входу до ботанічної номенклатури. Кожна назва в українській частині завдяки цьому поставала б як самодостатня.

Усі висловлені міркування й побажання виникли в мене саме в процесі активного використання словника Юрія Кобова. Вони спричинені прагненням звернути увагу автора на можливості зробити його глибоку й продуману працю ще досконалішою й доступнішою для різної читачької аудиторії. Вихід «Словника українських наукових і народних назв судинних рослин» Юрія Кобова у світ – це не лише данина пам'яті всіх, хто збирав і опрацьовував українську ботанічну лексику та виробляв українську наукову ботанічну номенклатуру, а й важливий і перспективний внесок до сучасного українського професійного лексикону. Я глибоко переконана в потребі дальшого серйозного аналізу та обговорення здобутків праці Ю. Кобова. Вона виразно окреслила гострі, невідкладні проблеми та завдання націоналізації нашого професійного лексикону, закономірність у процесі його критичного перегляду повернення до власних номінативних ресурсів української мови.

*Євген Мейнарович, к. ф.-м. н. **

голова Київського осередку

Українського термінологічного товариства (Київ)

ВАГОМИЙ ВНЕСОК ДО УКРАЇНСЬКОГО ЛЕКСИКОГРАФІЧНОГО ДОРОБКУ

Минулого року відбулася лексикографічна подія, яку наша термінознавча спільнота за браком інформації досі не оцінила. Ідеться про **“Словник українських наукових і народних назв судинних рослин” Юрія Кобова** (“Наукова думка”, 2004, 800 с.). Вихід друком таких словників, на жаль, поки що не є подією пересічною чи буденною в нашій термінографії. Насправді, це взагалі лише другий за всю її

* © Є. Мейнарович, 2005

історію (після “Мінералогічного словника” Є. Лазаренка та О. Винара, що вийшов друком 1975 року й натеper є безперечним бібліографічним раритетом) словник, що є засадничим у своїй галузі й закладає підвалини майбутніх різноманітних словників та довідників на цю тему. Нам катастрофічно бракує видань, де можна дістати вичерпну довідку з конкретного питання, буди певним, що до інших довідників звертатися не треба. Такі видання, забравши значну частину життя, безліч часу, нервів, здоров’я укладачів, дають змогу наступним генераціям користувачів заощадити свій час, маючи надійне й повне джерело інформації, до якого практично мало що можна додати.

Словник Ю. Кобова приречений стати засадничим довідником з української ботанічної номенклатури, що ним можуть користуватися й фахові біологи, і природничники, що працюють у дотичних галузях; і освітяни, викладачі, студенти, вчителі, і широкий загал аж до письменників, яким можуть стати в пригоді напівзабуті чи зовсім зниклі з ужитку народні назви рослин, що й самі рослини не всі збереглися донині. Ю. Кобів присіплює й критично опрацював і зібрав докупи відомості з усіх можливих джерел – словників, термінознавчих праць, наукових монографій, підручників з біології, мовознавчих розвідок тощо – від найдавніших до сучасних. Розкидану й безсистемну масу даних він упорядкував і подав користувачеві у формі, найзручнішій з огляду на пошук і оптимальній під кутом зору обсягу. Наявність українського покажчика (з латинськими відповідниками) до основної латинсько-української частини дає користувачеві змогу самому визначитися – чи обмежитися коротенькою довідкою щодо конкретної назви рослини, чи звернутися до основної частини й дістати вичерпну інформацію щодо цієї та споріднених назв із посиланням на джерела, ареали поширення, діалектні відмінності, специфіку місцевої вимови тощо.

Сам перелік назв деяких рослин сягає багатьох десятків. Читач-небіолог з подивом дізнається, що різні назви, відомі з літератури, стосуються тієї самої рослини, має змогу наочно пересвідчитися в словотворчій гнучкості української мови, може порівняти відомі тепер моделі термінотворення з народними, поширеними більшою чи меншою мірою.

Користь видання з погляду читача-біолога оцінювати тут не буду, мене це видання цікавить насамперед як термінознавця. Гадаю, ботаніки ще скажуть своє слово, можливо, зроблять зауваги щодо

вдосконалювання наступних видань. Напевне, варто доповнити словника назвами грибів, водоростей тощо, аби дістати повного довідника з української ботанічної номенклатури, що містив би й нормативні, і народні назви. З погляду словникаря вважаю, що титанічна праця автора варта найвищої оцінки.

Безперечно, цього словника треба перевидати якнайбільшим накладом, щоб ним могло користуватися не лише вузьке коло фахівців (наклад –500 примірників!), а й усі, кого це цікавить, – від школяра, що ледве навчився читати, але вже хоче знати щось про зелене розмаїття навколо себе, до науковця, якому треба швидко дістати потрібну інформацію з надійного джерела, що на нього можна покластися, не перевіряючи, чи все там правильно. На жаль, таких засадничих вичерпних видань нам гостро бракує. Сподіваюся, наступного термінологічного словника, що буде віхою в нашому термінознавчому доробку, не доведеться чекати ще тридцять років.

Олена Тодор, к. ф. н.*

Національний університет

“Києво-Могилянська академія” (Київ)

**РЕЦЕНЗІЯ НА “АНГЛО-УКРАЇНСЬКИЙ ТЛУМАЧНИЙ
СЛОВНИК ЕКОНОМІЧНОЇ ЛЕКСИКИ” А. ШИМКІВ
(ВИД. ДІМ “КИЄВО-МОГ. АКАД.”, 2004)**

Якісні зміни, глибокі перетворення української економіки в результаті здійснення економічних реформ, переходу до економіки ринкового типу потребували відчутних змін і доповнень у мові, якою послуговуються економісти, господарники, підприємці та усі, хто причетний до економічної діяльності. Відповіддю на цей виклик часу була поява словників, що побачили світ у 90-х рр. минулого століття. Вони відрізнялися обсягом і галуззю економіки, до якої має стосунок словниковий фонд цих глосаріїв. Незважаючи на гостру потребу в таких виданнях, попит українського споживача (крім перерахованих вище, можна долучити й студентів, аспірантів економічних спеціальностей,

* © О. Тодор, 2005

перекладачів, викладачів etc.) задовольняється неповні як у кількісному, так і в якісному аспектах.

Тим часом щороку зростають вимоги до фахової підготовки економістів, які мають спілкуватися зі своїми колегами з усього світу однією мовою – мовою ринкової економіки, лексикон якої розвивається здебільшого через англійську терміносистему. Тому “Англо-український тлумачний словник економічної лексики” Анни Шимків є черговою, але унікальною лексикографічною працею. Винятковість рецензованого словника можна окреслити в кількох рисах, що вигідно вирізняють його з-поміж інших подібних видань.

По-перше, запропонований Словник написаний україномовною авторкою, яка в силу свого походження, освіти перебуває в англомовному середовищі (Анна Шимків здобувала освіту в Канаді, а на сьогодні є викладачем літературної англійської мови Insearch Університету Технології Сіднея (Австралія). Це робить якісно іншим засвоєння терміносистеми англійської й української мов, підхід до підбору термінів та їх тлумачення, оскільки дозволяє відобразити й найсучаснішу термінологію, зберегти українські: *строк – реченець, акції – уділи, експертиза – досвідченість*, і навпаки, – обійти такі запозичення, кальки чи новотвори, як *екаутант, екаунтинг, венчурне (виробництво), адвертайзинг, економікс* та ін., замінивши їх українськими відповідниками.

Узагалі, терміни-відповідники економічних понять у цьому словнику осмислюються, зокрема, за принципом історизму з метою представити найширший для пояснення запозичень і уніфікації української економічної термінології, а із суто практичного боку – забезпечити універсальність словника економічних термінів. Цікавим є залучення до пошуку найвдаліших термінів-відповідників надбань термінотворення до 1930-х рр., серед яких, зокрема, ділова термінологія в словниках М. Дорошенка, М. Станіславського, В. Страшковича (1930), В. Підмогильного і Є. Плужника (1927) та ін. (див. Джерела, Бібліографія), а також писемна й усна ділова мова української західної діаспори, яка зберегла до певної міри термінологію початку ХХ ст. і ще нею активно користується.

Словник містить 20000 термінів і охоплює суть основних понять макро- й мікроекономіки, прикладні, науково-теоретичні, виробничі й фінансові аспекти економіки й економічної діяльності. Крім того, словник озброює користувача інформацією про використання терміна в

різних сполученнях слів, мікроконтекстах, актуальних для різних фахових сфер економіки (після терміна, його транскрипції й варіантів тлумачення представлено контексти його вживання англійською й українською мовами в складі словосполучення). Довідкова частина словника надає корисну інформацію щодо назв і позначень іноземних валют, ієрархії термінів тощо. Український покажчик, уміщений у кінці праці, дозволяє застосовувати словник і з метою українсько-англійського перекладу.

Отже, маємо найновіший і найдокладніший на сьогодні в Україні тлумачний словник економічних термінів, який дозволить усім охочим удосконалити знання з термінологічної лексики та ефективніше опанувати економічну спеціальність.

РІЗНЕ

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРІВ

У ці місяці відзначають свої ювілеї лексикографи Інституту української мови – Віра Максимівна Білоноженко, Галина Никифорівна Горюшина і Тетяна Олексіївна Федоренко. Ще з початку 60-х років ХХ ст. вони послідовно працюють у царині лексикології, фразеології, лексикографії, фразеографії. Чи багато минуло років, чи мало... І вийшли праці за їхньою участю: у „Словнику української мови” (т. 1–11) укладачами були В.М.Білоноженко, Г.Н.Горюшина і Т.О.Федоренко, у „Фразеологічному словнику української мови” (книги 1–2, 1-е й 2-е вид.) та „Словнику фразеологізмів української мови” – В.М.Білоноженко і Т.О.Федоренко, у „Російсько-українському словнику” (за ред. В.В.Жайворонка) – Г.Н.Горюшина і Т.О.Федоренко, у „Словнику синонімів української мови” (т. 1–2) – Г.Н.Горюшина. В.М.Білоноженко також опублікувала монографію у співавторстві „Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів”.

Але наші „лексикографині” – це, насамперед, жінки-графині. Елегантні, привітні, доброзичливі, по-жіночому слабкі, але сильні в підтриманні родинного затишку.

Ми всі із юності, із тих прекрасних літ,
Коли життя сприймалось романтично,
Нам радісним, легким являвся світ,
І молодість, здавалось, буде вічно.

Там склались наш характер, наша суть,
В дорослі роки – тільки проявлялись.
Всі наші вчинки у собі несуть

Із юності любов, добро...

Чини, посади, інша суєта –
То лиш одежа – краща або гірша,
А наша суть – наївна і проста –
Ми ті, що в юності, не менше і не більше

(Віталій Іващенко)

Дорогі наші ювілярки! Щиро бажаємо вам міцного здоров'я, доброжитку, злагоди й тепла в родинному колі, любові, щастя на многая і благая літа!

Із повагою колеги

ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ БЮЛЕТЕНЬ**Шановні колеги!**

2004 року вийшов 10 випуск відновленого періодичного видання “Лексикографічний бюлетень”. Відділ лексикології та комп’ютерної лексикографії Інституту української мови НАНУ запрошує Вас до участі в цьому збірнику наукових праць, де передбачені рубрики:

1. Лексикографія: теорія та практика.
2. Персоналії.
3. Рецензії, анотації.
4. Хроніки.
5. Різне.

Вимоги до оформлення матеріалів:

- обсяг до 1 др. арк.;
- поля: праве – 1,5 см; ліве, верхнє та нижнє – по 2,5 см.
- гарнітура Times New Roman; розмір 14; інтервал звичайний;
- абзацний відступ 0,5 см, міжрядковий інтервал 1,5;
- ініціали в межах статті подавати *уніфіковано* через знак “нерозривний проміжок”: М. Лісовий, або М. П. Лісовий.
- список використаних джерел подавати *нумеровано* в кінці статті *за алфавітом*, посилання в тексті оформляти у *квадратних дужках*, напр.:
“..національної культури й є новим етапом у розвитку її традиції” [5, с. 23].

Література

..5. Русская рок-поэзия: текст и контекст // Сб. науч. трудов. – Тверь, 1999. – Вып. 2;

- відомості про автора та УДК розміщувати праворуч над назвою:

Петренко Ольга, к. ф. н.

Інститут української мови (Київ)

УДК 161.2.81’374.46

**ОДИН З АСПЕКТІВ ЛЕКСИКОГРАФІЧНОЇ ФІКСАЦІЇ
ТЕРМІНІВ,**

а також на окремому аркуші, зазначивши **адресу й контактний телефон**;

– після назви статті обов'язкове резюме українською мовою (5–10 рядків);

– матеріали подавати **на дискеті 3,5** у вигляді файлу у форматі Word 97 (або пізніша версія) та в друкованому варіанті (у двох примірниках);

– **спеціальні шрифти** (у разі їх використання) надсилати разом із файлом статті.

Вартість друку 1 сторінки – 5 грн.

Бюлетень подано до ВАК для визнання його фаховим за спеціальністю 10.02.01 – українська мова.

Матеріали до **12 випуску** просимо надсилати за адресою: *Україна, 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, Інститут української мови НАНУ, відділ лексикології та комп'ютерної лексикографії, О.Тищенко (тел.: 8-097-339-836-7) до 1 вересня 2005 року.*

Редакційна колегія

Наукове видання

Лексикографічний Бюлетень

Л 43 Лексикографічний бюлетень: збірник наукових праць. / Відпов. ред. д-р філол. н., проф. В. Німчук – К., 2005. – Вип. 11. – 121 с.

ISBN 966-02-3450-3 (серія)

ISBN 966-02-3513-5 (вип. 11)

Оригінал-макет О. Тищенко

Підписано до друку 20.05.05

Гарнітура Таймс. Наклад 500 прим. Умов. друк. арк. 5

Надруковано в типографії СПД О. Сидоренка

Київ, вул. Деревообробна, 4.